

[Za zbornik o Maji Hudoletnjak Grgić, ur. D. Pećnjak, P. Šegedin i K. Zakarija, Zagreb: Kruzak i Institut za filozofiju, 2012/2013.]

## Promjena i vremenski dijelovi

FILIP GRGIĆ

### 1.

Stvari se mijenjaju: list koji je ljeti bio zelen ujesen postaje žut, ljudi stare (za neke doduše kažemo i da se pomlađuju), knjiga na mom stolu maločas je bila otvorena a sada je zatvorena, ekran mog kompjutera postaje ispunjeniji znakovima. Čini se da ne postoji trivijalnija i jasnija činjenica nego što je ta da je u svijetu sveprisutna promjena. Ipak, filozofi već odavno insistiraju na tome da u vezi s fenomenom promjene postoji nešto duboko problematično. Štoviše, neki smatraju da je ona u osnovi neobjašnjiva, to jest da je nemoguće dati koherentan opis toga što se zapravo događa kad se nešto mijenja ili što znači da se nešto promijenilo. Tema Majine prve knjige (Hudoletnjak Grgić 1996) bio je Parmenid, autor najstarijega i najradikalnijeg argumenta protiv promjene. Točan oblik Parmenidova argumenta predmet je prijepora među tumačima, no, ugrubo govoreći, svodi se na sljedeće. Kada kažemo da se neko  $x$  (npr. neki list) promijenilo, tada mislimo na to da  $x$  sada *jest*  $F$  (npr. da taj list sada jest žut) a da prije *nije* bilo  $F$  (da taj list prije nije bio žut). Prema tome, promjena zapravo znači da je ono što *jest* (nešto) postalo iz onoga što *nije* (nešto). No nemoguće je, prema Parmenidu, da ono što jest postane iz onoga što nije, jednostavno zato što je pojam onoga što nije – bilo onoga što naprosto nije, tj. onoga što ne postoji, bilo onoga što nije nešto, tj. što nije  $F$  – nekoherentan: ono što nije ne može biti predmet mišljenja i govora. Prema tome, nekoherentan je i pojam promjene. Maja je pokušala ne samo rekonstruirati Parmenidov argument nego i pokazati zašto je Parmenid zastupao takvo stajalište te kako se ono odnosi prema nekim drugim njegovim stavovima, posebice prema onome što on tvrdi o sadržaju običnih ljudskih vjerovanja (tzv. “smrtničkih mnijenja”).

No kada govore o tome da u vezi s fenomenom promjene postoji nešto problematično, ili da nas on suočava s nekom vrstom zagonetke, filozofi obično ne misle na nešto tako radikalno kao što je parmenidovski stav da za pojam promjene nema mjesta u istinitom opisu svijeta. Oni priznaju banalnu činjenicu da se stvari

neprestano mijenjaju. Problem radije vide u pitanju kako se mijenjaju ili, točnije, u pitanju kako je moguće da se mijenjaju. Naime, kada počnemo razmišljati o tome koji uvjeti moraju biti zadovoljeni da bismo mogli govoriti o promjeni, tada se čini da nailazimo na sukob dviju intuicija koje smatramo neupitnima. A ako je uistinu riječ o sukobu, onda s promjenom stvarno imamo problem.

S jedne strane, naime, da bismo za nešto mogli kazati da se mijenja ili da se promijenilo, ono mora tijekom promjene ostati identično, to jest biti jedna te ista stvar. Ako najprije imamo neko  $x$  koje je  $F$  a potom  $y$  koje je  $G$ , onda o promjeni, tj. o tome da se *nešto* promijenilo, možemo govoriti samo ako su  $x$  i  $y$  zapravo jedna te ista stvar, ako su numerički identični. (Zapravo je nezgrapno govoriti o numerički identičnim stvarima, u množini. Numerički identitet je relacija koju svaka stvar može imati samo prema sebi samoj i ni prema čemu drugom; on uključuje samo jednu jedinu stvar.) Ako  $x$  i  $y$  nisu numerički identični, onda imamo samo zamjenu jednog stanja stvari ( $Fx$ ) drugim ( $Gy$ ). Dakle, promjena zahtijeva identitet. To možemo formulirati i tako da kažemo da promjena zahtijeva nešto što perzistira ili ustrajava tijekom zamjene svojstava, tj. nekog postojanog subjekta promjene. S druge strane, da bismo mogli kazati da se nešto promijenilo, ta ustrajavajuća stvar tijekom promjene mora imati različita, i to nespojiva, svojstva. Ako za knjigu na mom stolu kažemo da se promijenila, onda to znači da je imala odnosno da ima svojstva npr. *biti otvorena* i *biti zatvorena*. Činjenica da je imala odnosno da ima svojstva *biti otvorena* i *biti plava* ne govori ništa o tome je li ikada bila podvrgnuta ikakvoj (kvalitativnoj) promjeni.<sup>1</sup>

Te se dvije intuicije uistinu čine neupitnima i takvima da im nije potrebno neko daljnje opravdanje ili objašnjenje. No čini se, isto tako, da se one nalaze u međusobnom sukobu; i upravo u tome leži problem promjene. Naime, stvar je u tome što neupitnom smatramo i treću intuiciju, koju obično nazivamo načelom nerazlučivosti identičnih stvari ili Leibnizovim zakonom, prema kojoj numerički identitet povlači kvalitativnu nerazlučivost (ili kvalitativni identitet): za svako  $x$  i  $y$ , ako  $x = y$ , onda  $x$  i  $y$  imaju sva svojstva zajednička. No promjena, kao što smo vidjeli,

---

<sup>1</sup> Postoji više vrsta promjene. Većina primjera kojima ću se koristiti odnosit će se na kvalitativnu promjenu (preinaku), no sve o čemu ću govoriti vrijedit će i za kvantitativnu promjenu te promjenu mjesta, ali, naravno, ne i za supstancijalnu ili egzistencijalnu promjenu, tj. nastajanje i nestajanje. Isto tako, ograničit ću se na intrinzičnu promjenu, tj. promjenu u samoj stvari. S ekstrinzičnom promjenom – slučajem kada stvar dobiva ili gubi neko svojstvo zato što nešto drugo, a ne ona sama, dobiva ili gubi neko svojstvo, kao kada postanem stric jer je moj brat postao otac – stvari su ponešto drukčije i složenije. Za daljnje napomene o značenju riječi “promjena” usp. dolje. str. 26.

zahtijeva da jedna te ista stvar ima nespojiva svojstva. Knjiga koja je najprije bila otvorena pa sam je potom zatvorio – koja je, dakle, bila podvrgnuta promjeni – jedna je te ista knjiga, numerički identična sa samom sobom. Kako je onda moguće da ona ima nespojiva svojstva *biti otvorena* i *biti zatvorena* kad se to kosi s načelom nerazlučivosti identičnih stvari? Gledano iz drugog ugla: kako je moguće da stvari ustrajavaju tijekom promjene?

Problem bismo mogli formulirati i na sljedeći način. Knjiga je bila podvrgnuta promjeni u tom smislu da je najprije, u vremenu  $t_1$ , bila otvorena a potom, u vremenu  $t_2$ , zatvorena. Prva intuicija, intuicija identiteta, znači jednostavno da

(1) Knjiga u  $t_1$  = knjiga u  $t_2$ .

Druga intuicija, intuicija razlike, kaže da

(2) Knjiga je u  $t_1$  otvorena, dok je knjiga u  $t_2$  zatvorena.

Iz (1) i (2), čini se, slijedi

(3) Knjiga je otvorena i zatvorena.

To se pak čini besmislenim jer se kosi s još jednim načelom koje smatramo neupitnim, naime načelom neprotuslovlja, prema kojemu istoj stvari ne mogu pripadati nespojiva svojstva. Dakle, čini se da fenomen promjene narušava i načelo neprotuslovlja.

Prirodan odgovor, koji se nekako nameće sam od sebe, glasi: mijenjajuća se stvar može imati nespojiva svojstva jednostavno zato što ih ima u različita vremena. Vrijeme je ono što čini razliku: knjiga ne može biti istovremeno otvorena i zatvorena ali može u različita vremena, a promjena i nije ništa drugo nego posjedovanje nespojivih svojstava u različita vremena od strane jedne te iste stvari.

Pitanje je, međutim, što je točno to što nam pozivanje na vrijeme, samo po sebi, može riješiti. Moglo bi se činiti da je jednostavno upućivanje na činjenicu da stvari mogu imati nespojiva svojstva u različita vremena – da je to ono što znači riječ “promjena” – dovoljno da se odstrani svaka pomisao da u vezi s fenomenom promjene uopće ima nečega problematičnog, te da je problem promjene samo prividni problem. Konkretnije govoreći, moglo bi se argumentirati na sljedeći način. Tobožnji se problem sastojao u prividnom sukobu između načela nerazlučivosti identičnih stvari i intuicije da ono što se mijenja mora ostati identično tijekom promjene. Taj je sukob, međutim, samo prividan jer načelo nerazlučivosti identičnih stvari ne kaže

jednostavno da ako  $x = y$ , onda  $x$  i  $y$  imaju sva svojstva zajednička, nego kaže da ako  $x = y$  u vremenu  $t$ , onda  $x$  i  $y$  imaju sva svojstva zajednička u tom vremenu  $t$ . Drugim riječima, načelo nerazlučivosti identičnih stvari vrijedi za sinkronijski a ne i za dijakronijski identitet. Stoga se ne možemo pozivati na nj kako bismo uputili na neki problem koji navodno postoji s promjenom. Isto bi se moglo tvrditi ako se problem formulira pozivanjem na načelo neprotuslovlja. Naime, načelo neprotuslovlja ne kaže jednostavno da istoj stvari ne mogu pripadati nespojiva svojstva, nego kaže da joj ne mogu pripadati nespojiva svojstva u istom pogledu i u isto vrijeme,<sup>2</sup> a to ne dovodi ni do kakva problema u vezi s promjenom. Naposljetku, moglo bi se tvrditi da je sve što je relevantno u promjeni formulirano u (1) i (2), te da iz (1) i (2) nipošto ne slijedi (3). Kao razlog tome mogla bi se navesti upravo činjenica da se u (1) i (2) spominje vrijeme a u (3) ne.

Takva je reakcija ishitrena. Kada govorimo o problemu promjene, tada – stavimo li na stranu parmenidovske i druge argumente protiv same mogućnosti promjene – mislimo prvenstveno na pitanje kako stvari ustrajavaju tijekom promjene. Ne mislimo na činjenicu da je moguće formulirati neku vrstu zagonetke ili paradoksa prema kojem ispada da promjena ne postoji ili da je nemoguće da stvari ustrajavaju. Bjelodana je činjenica da ustrajavaju, i bjelodana je činjenica da imaju nespojiva svojstva u različita vremena. Pitanje je samo kako vrijeme omogućuje da imaju nespojiva svojstva, kako protumačiti izraze “u  $t_1$ ” i “u  $t_2$ ” ili, općenitije, kako točno stvari ustrajavaju. Ograničavanje načela nerazlučivosti na sinkronijski identitet ili dodavanje vremenske kvalifikacije načelu neprotuslovlja sigurno ni na koji način ne pomažu da se odgovori na *ta* pitanja – a *ta* su pitanja ona koja se mogu podvesti pod zajednički nazivnik “problem promjene”. Možemo se bez puno razmišljanja složiti da ako  $x = y$  u vremenu  $t$ , onda  $x$  i  $y$  imaju sva svojstva zajednička u vremenu  $t$ . Ono što nas zanima jest sljedeće: ako  $x = y$ , kako je onda moguće da  $x$  i  $y$  u različita vremena nemaju sva svojstva zajednička? Uostalom, moglo bi se tvrditi i da je ograničavanje načela nerazlučivosti identičnih stvari na sinkronijski identitet pomalo *ad hoc* – na kraju krajeva, identitet je jednostavno identitet, tj. ako  $x = y$ , onda  $x = y$ , bez dodatnih kvalifikacija. Što se pak tiče načela neprotuslovlja, možemo se, naravno, složiti da je ono uistinu zamišljeno kao vremenski kvalificirano: istoj stvari ne mogu pripadati nespojiva svojstva u isto vrijeme. Ali time baš ništa ne doznajemo o tome kako je

---

<sup>2</sup> Tako, uostalom, glasi izvorna Aristotelova formulacija: *Metafizika* Γ.3 1005<sup>b</sup>19–20.

moguće da jednoj te istoj stvari pripadaju nespojiva svojstva u različita vremena; a upravo je to problem promjene.<sup>3</sup>

## 2.

Odgovor na pitanje o tome kako stvari ustrajavaju kroz promjenu tako ovisi o načelnom stavu koji ćemo zauzeti prema nizu drugih pitanja, prvenstveno prema pitanjima o tome kako stvari postoje u vremenu i kako su svojstva instancirana u vremenu (ili na koji način stvarima koje su u vremenu pripadaju svojstva). Odgovori pak na ta pitanja ovise o odgovorima na još općenitija pitanja, kao što su pitanja o tome što je vrijeme, kakva je struktura materijalnih predmeta i kakve stvari uopće postoje. Upravo u tome leži zanimljivost i važnost problema promjene: na njemu, da tako kažemo, iskušavamo istinitost ili barem uvjerljivost neke općenitije metafizičke teorije o stvarima, svojstvima i vremenu.

Kako bih to ilustrirao, i kako bih se konačno pozabavio glavnom temom ovog rada, kratko ću se osvrnuti na najistaknutije pristupe problemu ustrajavanja stvari kroz promjenu.<sup>4</sup> Razmotrimo naš problem iz malo drukčijeg ugla i pogledajmo ova tri iskaza:

(4) Knjiga je u  $t_1$  bila otvorena a u  $t_2$  je zatvorena.

(5) Knjiga je u  $t_1$  otvorena a u  $t_2$  je zatvorena.

(6) Knjiga je otvorena i zatvorena.

Problem promjene sastoji se u tome što se čini kako iz (4) slijedi (6) (ili kako se [4] svodi na [6]). Stoga je potrebno pronaći neki način da se taj zaključak blokira.

---

<sup>3</sup> Thomas Hofweber nedavno je tvrdio da uopće ne postoji nešto takvo kao što je metafizički problem promjene. Postoje, naravno, empirijski problemi promjene, koji se tiču pojedinačnih promjena, i njih rješava znanost. Promjena bi bila metafizički problem kad bi npr. pojam promjene bio nekoherentan, no on to nije. Ona bi bila metafizički problem i kad bi metafizika trebala objasniti nešto što se tiče promjene općenito, ali ni u tom pogledu s njome nema ničega prijepornog, tvrdi Hofweber, te zaključuje: “[...] ne postoji metafizički problem promjene. To ne znači da u ovome području ne postoji legitiman metafizički projekt, recimo metafizika vremena i materijalnih predmeta. No ako takav legitiman projekt postoji, ono što bi on trebao raditi nije pokušaj da se riješi problem promjene” (Hofweber 2009: 312; usp. slično i Rychter 2009). S tim se mogu u potpunosti složiti. Pitanje kako je moguće da jednoj te istoj stvari pripadaju nespojiva svojstva u različita vremena zapravo je problem metafizike vremena i materijalnih predmeta, i ne postoji neovisno a kamoli fundamentalno područje istraživanja kao što je metafizika promjene. No ako se za određene pozicije koje se zastupaju u području metafizike vremena i materijalnih predmeta ispostavi da imaju problema s objašnjavanjem osnovne činjenice da stvari ustrajavaju kroz promjenu, onda pojam promjene možemo izdvojiti i razmatrati ga kao zaseban problem, pazeći pritom da odatle ne izvlačimo predalekosežne posljedice.

<sup>4</sup> Za veoma pregledne prikaze usp. Haslanger (2003), Kurtz (2006) i Wasserman (2006). Moj je prikaz znatno pojednostavljen te ispušta neke pristupe.

Kao prvo, taj bismo zaključak mogli blokirati tako da ustvrdimo da iz (4) ne slijedi niti (5) a kamoli (6). Da bismo to mogli učiniti, moramo se usredotočiti na glagolska vremena upotrijebljena u (4). U (4) imamo prošlo i sadašnje glagolsko vrijeme (pretpostavljamo da  $t_2$  označuje sadašnjost). Ta glagolska vremena možemo, da tako kažemo, uzeti ozbiljno (usp. Zimmerman 2006/1998). Drugim riječima, možemo pretpostaviti da upotreba glagolskih vremena izražava objektivne činjenice, tj. svojstva *biti prošli* i *biti sadašnji* koja stvarima objektivno pripadaju. U tom slučaju (4) ne pripisuje knjizi nespojiva svojstva *biti otvorena* i *biti zatvorena*. Pripisuje joj, naprotiv, svojstva *bila je (u prošlosti) otvorena* i *(sada) je zatvorena*, a ta svojstva nisu nespojiva. S druge strane, riječ “je” u (5), iako je u obama javljanjima gramatički prezent, ne može značiti “je sada”.<sup>5</sup> Ona ima bezvremeno značenje (poput “je” u “2 + 2 je 4”) ili pak znači “bila je ili jest ili bit će”. Bilo kako bilo, onaj tko glagolska vremena u (4) uzima ozbiljno nikako ne može prihvatiti da iz (4) slijedi (5). (4) kaže da je knjiga *bila* otvorena a *sada je* zatvorena, dok (5) kaže da jest otvorena (u  $t_1$ ) i jest zatvorena (u  $t_2$ ) izostavljajući informaciju o tome kada je sadašnjost.

Gledište da glagolska vremena moramo uzeti ozbiljno, kao nešto što upućuje na objektivna vremenska svojstva *biti prošli*, *biti sadašnji* i *biti budući*, povezano je s određenom ontologijom, tj. određenim pogledom na to koje stvari zapravo postoje s obzirom na vrijeme.<sup>6</sup> Riječ je o shvaćanju koje se obično naziva “prezentizam”. Prema prezentizmu, ono što postoji samo su sadašnje stvari i događaji. Prošle stvari i događaji postojali su ali više ne postoje, a buduće stvari i događaji postojat će ali još ne postoje. Prema tome, sva svojstva koja knjiga ima ima ih sada. Ona sada ima svojstvo *biti zatvorena* i sada ima svojstvo *bila je otvorena*, i u tome nema nikakva protuslovlja. No moglo bi se kazati da iako je na taj način protuslovlje doista izbjegnuto, problem ustrajavanja i dalje je otvoren. Jer ono što nas zanima jest pitanje kako je moguće da je upravo ista ona knjiga koja je sada zatvorena jednom bila otvorena, a kako bismo odgovorili na to pitanje, moramo pokazati barem što točno znači “bila je otvorena”. No prezentistima to nije laka zadaća jer oni niječu postojanje prošlih stvari i prošlih instancijacija svojstava. Stoga su oni suočeni s pitanjem što je to što utemeljuje istinitost iskaza “Knjiga je bila otvorena”. Drugim riječima, budući

---

<sup>5</sup> Naravno, moguće je da drugo “je” upućuje na sadašnjost, ali u tom slučaju imamo veoma nezgrapnu rečenicu. No to i nije ono na što se misli pod (5).

<sup>6</sup> Povezano je i s određenim shvaćanjem načina na koji su stvari u raspoređene u vremenu, o čemu vidi dolje. str. 19–20.

da niječu postojanje prošlosti, oni su suočeni s parmenidovskim pitanjem: kako govoriti o onome čega nema?

Prezentizam nije jedina teorija o postojanju stvari s obzirom na vrijeme. Raširenije stajalište jest eternalizam, prema kojemu sve stvari i svi događaji – prošli i sadašnji i budući – imaju jednak ontološki status, postoje u jednakom smislu riječi. Baš kao što ćemo za stvari koje su od nas jako udaljene u prostoru kazati da postoje jednako kao i stvari koje su nam nadohvat ruke (galaktika udaljena milijunima svjetlosnih godina postoji jednako kao i knjiga na mom stolu), tako, prema eternalistima, u jednakom smislu postoje i prošle i sadašnje i buduće stvari i događaji (Sokratovo ispijanje otrova jednako je stvarno – u jednakom smislu postoji ili se zbiva – kao i moje pisanje ovih riječi). U argumente u prilog prezentizmu i eternalizmu ovdje ne mogu ulaziti. Dovoljno je samo napomenuti da glavna potpora prezentizmu dolazi iz zdravog razuma, prema kojemu sadašnjost sigurno ima ontološko prvenstvo pred ostalim vremenima, dok glavna potpora eternalizmu dolazi iz fizike, točnije, specijalne teorije relativnosti.

Eternalisti također moraju pronaći način na koji će spriječiti izvođenje (6) iz (4). Prema eternalizmu, *biti prošli*, *biti sadašnji* i *biti budući* nisu objektivna svojstva stvari i događaja, nego su stvari i događaji u vremenu raspoređeni isključivo na temelju toga što se nalaze u relacijama *biti raniji od*, *biti kasniji od* i *biti istodoban s*. Stoga, ako znamo da je  $t_2$  kasnije od  $t_1$ , onda “u  $t_1$  je bila otvorena” iz (4) možemo zamijeniti s “u  $t_1$  je otvorena” iz (5) te oba javljanja “je” u (5) shvatiti bezvremeno – više nam nisu potrebna glagolska vremena kako bismo uputili na objektivni vremenski redoslijed instancijacije svojstava. Prema tome, (5) je zapravo, prema eternalizmu, ispravna parafraza od (4), tako da zaključak s (4) na (6) ne možemo, poput prezentista, blokirati na tome koraku. Ipak, da bismo spriječili (6), nešto moramo učiniti s (5); taj stavak moramo interpretirati tako da iz njega ne slijedi (6) ili pak tako da (6) čini samo prividnim ili bezazlenim protuslovljem. Ako malo bolje pogledamo (5), možemo vidjeti da su kvalifikacije “u  $t_1$ ” i “u  $t_2$ ” u tom stavku pomalo neodređene u tom smislu što nije neposredno jasno što točno one kvalificiraju, tj. čemu ih trebamo dodati.

Kao prvo, možemo ih shvatiti kao da kvalificiraju predikat odnosno svojstvo. To znači da se u (5) knjizi ne pripisuju svojstva *biti otvorena* i *biti zatvorena*, nego *biti otvorena u  $t_1$*  i *biti zatvorena u  $t_2$* . Općenitije govoreći, prema ovome prijedlogu, svako svojstvo treba shvatiti kao vremenski kvalificirano (ili vremenski indeksirano,

kako se ponekad kaže): stvar nikad nema svojstvo *simpliciter*, nego samo u ovo ili ono vrijeme. To pak ima određene posljedice po uobičajeno shvaćanje odnosa između svojstava i relacija. Naime, čini se da prema ovome prijedlogu ispada da su svojstva zapravo relacije, i to relacije prema vremenu. Kao što, ako je netko brat, onda to znači da se nalazi u relaciji *biti brat od* prema nekoj osobi, tako, ako je knjiga otvorena, onda to znači da se nalazi u relaciji *biti otvorena u* prema nekom vremenu. Bez obzira na to je li cijena tretiranja svojstava kao relacija prema vremenu sama po sebi previsoka,<sup>7</sup> ovaj prijedlog jasno izbjegava protuslovlje, tj. izvođenje (6), budući da svojstva *biti otvorena u  $t_1$*  i *biti zatvorena u  $t_2$*  nisu nespojiva svojstva, i ne može se kazati jednostavno da je knjiga otvorena i zatvorena.<sup>8</sup>

Kao drugo, vremenske kvalifikacije “u  $t_1$ ” i “u  $t_2$ ” možemo shvatiti kao oznake *načina* na koje svojstva pripadaju stvarima. Više je načina na koje knjiga može biti zatvorena: primjerice, ona može biti zbiljski zatvorena ali može biti i moguće zatvorena. Moglo bi se tvrditi da vrijeme u kojem je zatvorena također predstavlja način na koji je zatvorena: ako je zatvorena u  $t_2$ , onda to znači da je zatvorena na način  $t_2$  ili da je  $t_2$ -ovski zatvorena; ako je otvorena u  $t_1$ , onda to znači da je otvorena na način  $t_1$  ili da je  $t_1$ -ovski otvorena. Drugim riječima, vremenske oznake treba shvatiti kao da imaju adverbijalnu funkciju. Kao i u prethodnom slučaju, bez obzira na to mogu li se one uistinu tako shvatiti, protuslovlje je opet izbjegnuto. Jer kao što nema ničega protuslovnog u “Knjiga je zbiljski zatvorena i moguće otvorena”, tako nema ničega protuslovnog ni u “Knjiga je  $t_1$ -ovski otvorena i  $t_2$ -ovski zatvorena”.<sup>9</sup>

U prvom prijedlogu vremenske odrednice čitali smo kao vezane uz predikate, tako da smo (5) tumačili kao

(5\*) Knjiga je otvorena-u- $t_1$  i zatvorena-u- $t_2$ .

U drugom prijedlogu vremenske odrednice čitali smo kao vezane uz kopulu, tako da smo (5) tumačili kao

(5\*\*) Knjiga je-u- $t_1$  otvorena i knjiga je-u- $t_2$  zatvorena.

No što ako vremenske odrednice čitamo kao vezane uza subjekt? U tom bismo slučaju (5) tumačili kao

(5\*\*\*) Knjiga-u- $t_1$  je otvorena a knjiga-u- $t_2$  je zatvorena.

<sup>7</sup> Usp. i dolje, str. 12 te 27.

<sup>8</sup> Varijante takve strategije nalazimo npr. u Mellor (1998: 89–96) i van Inwagen (2006/1990).

<sup>9</sup> Za varijante toga pristupa usp. Johnston (2006/1987) i Haslanger (1989).



Iako sada uistinu imamo dva nespojiva svojstva – jer nekvalificirana su ostala i sama svojstva *biti otvorena* i *biti zatvorena* i načini na koje su instancirana – ipak nemamo protuslovlje, jer više nemamo jednu stvar kojoj pripisujemo ta nespojiva svojstva. Imamo dvije stvari: knjigu-u- $t_1$  i knjigu-u- $t_2$ . Te dvije stvari dijelovi su knjige, točnije, njezini vremenski dijelovi. I tako smo napokon došli do naše glavne teme.

### 3.

Knjiga ima različite prostorne dijelove, ili dijelove u uobičajenom smislu riječi: korice, omot, listove, ljepilo, konac itd. Tako, prema ovome posljednjem prijedlogu, knjiga ima i različite vremenske dijelove. U našem slučaju to su knjiga-u- $t_1$  – dio knjige kojemu pripada svojstvo *biti otvorena* – i knjiga-u- $t_2$  – dio knjige kojemu pripada svojstvo *biti zatvorena*. Knjiga ustrajava kroz promjenu tako što ima vremenske dijelove koji su nositelji svojstava koja se zamjenjuju u promjeni. Podsjetimo se: htjeli smo znati kako vrijeme omogućuje da stvar posjeduje nespojiva svojstva. Teorija vremenskih dijelova, ili četverodimenzionalizam,<sup>10</sup> odgovara: ono to omogućuje tako što dotičnu stvar dijeli u dijelove koji su pravi nositelji tih nespojivih svojstava. Tu nema ničega neobičnog: stvari su i u prostoru protegnute tako što imaju prostorne dijelove. I ne samo to. Kada želimo objasniti kako to da stvari u *istom* vremenu pripadaju nespojiva svojstva, tada se pozivamo na činjenicu da ona ima različite prostorne dijelove. Primjerice, za knjigu na mom stolu može se kazati da i dodiruje stol i ne dodiruje stol. Ona to može jednostavno zato što ima različite dijelove, od kojih neki – stražnje korice – dodiruju stol a neki – prednje korice, listovi itd. – ne dodiruju. Na analogan način ona je i otvorena i zatvorena.

Analogijsko određenje vremenskog dijela, kao onoga što je dio stvari ali ne prostorni nego vremenski dio, ne može biti dostatno i zadovoljavajuće, između ostaloga i zato što zagovornici teorije vremenskih dijelova ne smatraju da su prostor i vrijeme dvije zasebne i neovisne dimenzije. Potrebno je strože određenje, i to takvo koje uzima u obzir preobrazbu pogleda na prostor i vrijeme što ih je sa sobom donijela relativistička fizika. U novije vrijeme predloženo je nekoliko takvih

---

<sup>10</sup> Izraz “četverodimenzionalizam” ponekad se rabi kao sinonim za eternalizam ili, općenitije, za svako gledište koje nijeće prezentizam (usp. Rea 2003: 246–247). Ovdje ću ga rabiti na uobičajeniji način, kao sinonim za svako gledište po kojem stvari imaju vremenske dijelove. Svako gledište koje nijeće da stvari imaju vremenske dijelove nazivat ću jednostavno “trodimenzionalizam”.

određenja.<sup>11</sup> No ovdje u to ne trebam ulaziti. Ono što me u ovom radu zanima samo je pitanje nudi li četverodimenzionalizam zadovoljavajuće objašnjenje načina na koji stvari ustrajavaju kroz promjenu, i u slijedećim poglavljima razmotrit ću neke standardne prigovore koji se upućuju četverodimenzionalističkom shvaćanju promjene. No nijedan od tih prigovora ne pretpostavlja relativistički kontekst, a niti se zasniva na nekom preciznom i formalnom određenju vremenskog dijela. Stoga bismo se mogli zadovoljiti sasvim neformalnim određenjem, prema kojemu je vremenski dio mene ono što u svakom trenutku u kojem postoji ima potpuno istu veličinu, oblik, prostorni smještaj kao i ja, te je sastavljen od iste materije kao i ja, ali koji postoji samo u nekim trenucima u kojima postojim i ja (Gilmore 2008: b. 2). Nešto formalnije određenje glasilo bi (usp. Sider 2001: 55–62):

$x$  je vremenski dio od  $y$  u vremenu  $t =_{\text{def}}$  (1)  $x$  je dio od  $y$ ; (2)  $x$  postoji u  $t$ , i to samo u  $t$ ; (3)  $x$  se preklapa<sup>12</sup> sa svakim dijelom od  $y$  koji postoji u  $t$ .

Uzmimo primjerice moju desnu nogu. Ona, jasno, zadovoljava (1) jer je dio mene. Možemo zamisliti da zadovoljava i (2), to jest da postoji u specificiranom vremenu  $t$  ali nijednom drugom (ako npr.  $t$  označava vrijeme od mojeg rođenja do trenutka kad su mi odrezali tu nogu). No ona sigurno ne zadovoljava (3), jer u  $t$  postoje i moji drugi dijelovi – moje ruke, glava itd. – koji se ne preklapaju s mojom desnom nogom. Dakle, moja desna noga nije moj vremenski dio. No pretpostavimo da je  $x$  entitet koji sam ja do mojeg 10. rođendana (FG-do-10. rođendana), da je  $y$  ja (FG), a da  $t$  označava vrijeme do mojeg 10. rođendana. (1) kaže jednostavno to da je FG-do-10. rođendana dio od FG. (2) kaže da FG-do-10. rođendana postoji samo 10 godina. (3) pak kaže, jednostavno, da prvih deset godina svojeg života FG nema nijedan dio koji ujedno nije dio od FG-do-10. rođendana, tj. da FG i FG-do-10. rođendana od 1966. do 1976. imaju sve dijelove zajedničke. Dakle, FG-do-10. rođendana vremenski je dio od FG.

Još jedno pitanje u vezi s vremenskim dijelovima možemo samo kratko spomenuti i staviti ga na stranu: koliko dugo ili kratko mogu trajati vremenski dijelovi neke stvari? Pretpostavimo da je knjiga na mom stolu nastala – da je otisnuta i

---

<sup>11</sup> Za obuhvatni prikaz problema ustrajavanja kroz vrijeme u relativističkom kontekstu usp. prije svega Balashov (2010) te Gilmore (2008).

<sup>12</sup> Izraz “preklapanje” se ovdje rabi u standardnom mereološkom smislu:  $x$  i  $y$  se preklapaju ako postoji  $z$  takvo da je  $z$  dio od  $x$  i  $z$  je dio od  $y$  (ili, običnim jezikom, dvije se stvari preklapaju ako dijele zajednički dio).

uvezana – 11. 12. 1960. u 12 sati. Koji su onda točno njezini vremenski dijelovi? Jesu li to knjiga-11. 12. 1960-od-12-do-12.01, knjiga-11. 12. 1960-od-12.01-do-12.02, knjiga-11. 12. 1960-od-12.02-do-12.03. itd.? Ili dijelove knjige treba razgraničiti sekundama, milisekundama, mikrosekundama itd. ili pak danima, tjednima, mjesecima itd.? Ima li knjiga neke istaknute vremenske dijelove (kao što su u našem primjeru to bili otvorena-knjiga-u- $t_1$  i zatvorena-knjiga-u- $t_2$ )? Ako ima, po čemu onda odrediti koji dio treba istaknuti? Četverodimenzionalisti uglavnom dopuštaju postojanje i trenutnih vremenskih dijelova (onih koji traju samo jedan trenutak) kao i onih protegnutih, no u načelu izdvajaju i usredotočavaju se samo na trenutne. Iako, po mom mišljenju, pitanje razgraničenja vremenskih dijelova potencijalno jest važno, ovdje ga možemo staviti na stranu, jer je sasvim irelevantno za raspravu koja slijedi. Uostalom, sasvim istovjetno pitanje možemo postaviti i što se tiče prostornih dijelova. Omot, korice, listove itd. sigurno ćemo ubrojiti među dijelove knjige. Ali među njezine dijelove ubrojiti ćemo i njezinu lijevu polovicu, njezinu lijevu trećinu, lijevu četvrtinu, gornju osminu itd. Pitanje o tome kako točno razgraničiti dijelove knjige, bilo prostorne bilo vremenske, ovisi o širem razumijevanju prostora i vremena, kao i strukture stvari općenito, a ne o značenju koje pridajemo riječi “dio”.

Prihvatimo li teoriju prema kojoj stvari imaju vremenske dijelove, onda se čini da moramo priznati da su stvari s kojima smo svakodnevno u dodiru puno veće nego što nam ikad pada na pamet. Ispada da ovu knjigu koja je sada na mom stolu nikad nisam vidio u cijelosti. Sada vidim samo jedan njezin malen vremenski dio; svaki put kad je pogledam vidim samo jedan mali vremenski dio. Nikad je nisam vidio cijelu, i nikad neću. (No uočimo da čak i ako knjiga nema vremenske dijelove, opet je ne bih nikad mogao u jednom trenutku vidjeti cijelu.) Da sam je neprekidno promatrao od trenutka kad je nastala, tad bih možda vidio sve njezine dijelove; ali opet je ne bih jednim pogledom mogao cijelu obuhvatiti. Svaka pojedina stvar, dakle, veliki je prostorvremenski crv, kako to četverodimenzionalisti obično formuliraju, koji je protegnut kroz vrijeme i ustrajava tako što ima različite vremenske dijelove. Ni u kojem trenutku ona nije u cijelosti prisutna. Ovakav oblik četverodimenzionalizma obično se naziva “perdurantizam”; prema perdurantizmu, dakle, stvari perduriraju, tj. vremenski su protegnute onako kao što su protegnute i prostorno.<sup>13</sup> Postoji i druga

---

<sup>13</sup> Izraz “perdurirati” u ovom se značenju proširio zahvaljujući utjecajnoj raspravi Davida Lewisa, koji je za alternativan način ustrajavanja rabio izraz “endurirati”: “Nešto *perdurira* akko ustrajava tako što u različitim vremenima ima različite vremenske dijelove ili stadije,

verzija četverodimenzionalizma, tzv. teorija stadija ili eksdurandizam. Eksdurantisti također priznaju postojanje entiteta kao što je knjiga- $u-t_1$ . No knjiga- $u-t_1$  zapravo nije dio knjige; ona *jest* cijela knjiga; knjiga- $u-t_2$  također je cijela knjiga. Ta dva entiteta – stadija – nisu numerički identični (jer imaju različita svojstva), ali se nalaze u specifičnoj vrsti relacije, naime takvoj da kada upućujemo na bilo kojih od njih, mi zapravo upućujemo na cijelu knjigu.<sup>14</sup> U ovom ću radu pod četverodimenzionalizmom shvaćati njegovu perdurantističku varijantu, i tek povremeno upućivati na eksdurandizam.

Četverodimenzionalizam ima brojne i ugledne zagovornike. Neku njegovu verziju branili su, između ostalih, David Hume i Bertrand Russell, a među njegove najgorljivije zagovornike spadaju W. V. O. Quine i David Lewis, da spomenem samo one najistaknutije.<sup>15</sup> Argumenti u prilog četverodimenzionalizmu brojni su i mogu se, ugrubo, svrstati u dvije skupine. S jedne strane, tvrdi se da specijalna teorija relativnosti ili zahtijeva prihvaćanje četverodimenzionalizma ili ga barem snažno sugerira. S druge strane, zagovornici četverodimenzionalizma tvrde da on predstavlja jedinstveno i elegantno rješenje niza metafizičkih problema, s kojima trodimenzionalisti inače teško izlaze na kraj. Prvenstveno se misli na problem ko incidencije, tj. slučajeve u kojima se čini da dvije stvari zauzimaju isto mjesto u isto vrijeme (primjerice komad bronce i kip Sokrata),<sup>16</sup> ali, što je možda najvažnije, problem promjene, tj. ustrajavanja kroz promjenu.<sup>17</sup> Četverodimenzionalisti smatraju

---

iako nijedan njegov dio nije u cijelosti prisutan u više nego jednom vremenu; dočim nešto *endurira* akko ustrajava tako što je u cijelosti prisutno u više nego jednom vremenu. Perdurancija odgovara načinu na koji cesta ustrajava kroz prostor; jedan njezin dio jest ovdje a drugi ondje, i nijedan dio nije u cijelosti prisutan na dvama različitim mjestima. Endurancija odgovara načinu na koji bi univerzalija, ako nešto takvo postoji, bila u cijelosti prisutna gdje god i uvijek kada je instancirana. Endurancija uključuje preklapanje: sadržaj dvaju različitih vremena ima endurirajuću stvar kao zajednički dio. Perdurancija ne uključuje preklapanje” (Lewis 2011/1986: 234). Kako napominje (b. 4), terminologiju preuzima od Marka Johnstona.

<sup>14</sup> Za takvo stajalište usp. Sider (2001: naročito 188–208); Hawley (2001).

<sup>15</sup> Za Humea usp. *Treatise* knj. I, dio 4, odjeljci 2 i 6 (iako je svrstavanje Humea u tabor četverodimenzionalistâ prijeporno; usp. Sider [2001: 75 b. 2]). Za Russella usp. Sider (2001: 75–76). Usp. i Quine (1999/1960) i (2008/1950); Lewis (2011/1986: 234–244), (2002), (1988). Od utjecajnih zagovornika četverodimenzionalizma mogu se spomenuti i Taylor (2006/1955); Armstrong (1980); Heller (1984), (1990) i (1992); Hudson (2001); Sider (2001); Hawley (2001); Balashov (2010).

<sup>16</sup> To je kratko objašnjeno u Grgić (2011: XXXVII–XXXIX); usp. Sider (2001: 140–208).

<sup>17</sup> U utjecajnoj Lewisovoj formulaciji, problem ustrajavanja kroz promjenu zapravo se svodi na problem tzv. privremenih intrinzičnih svojstava. Riječ je o svojstvima koja su *privremena* – tj. takva da stvari u neko vrijeme pripadaju a u neko ne – i *intrinzična* – tj. takva da stvari pripadaju samo zahvaljujući njoj samoj a ne zahvaljujući nekoj drugoj stvari (kao što je npr.

da jedini način na koji se može objasniti činjenica da jedna te ista stvar ima nespojiva svojstva u različita vremena jest taj da se tvrdi kako ta stvar ima vremenske dijelove ili stadije koji su nositelji tih nespojivih svojstava. Oni smatraju da su suparnički opisi zbog niza razloga neodrživi. Tvrde, primjerice, da prezentističko rješenje jednostavno ukida ustrajavanje, jednostavno zato što odbacuje postojanje prošlosti.<sup>18</sup> Alternativna eternalistička rješenja suočena su pak s barem dvjema nepremostivim poteškoćama. Kao prvo, ona na nedopustiv način relativiziraju posjedovanje svojstava. Za njih ne postoji nešto takvo kao što je posjedovanje svojstva naprosto: nije tako da za knjigu možemo jednostavno kazati da je otvorena, nego uvijek moramo dometnuti da je otvorena u određeno vrijeme, na određeni (vremenski) način itd. Kao drugo, trodimenzionalizam pretpostavlja da su stvari višestruko smještene u vremenu: ako je knjiga otvorena u  $t_1$  a zatvorena u  $t_2$ , onda nije tako (kao što tvrde četverodimenzionalisti) da je dio ili stadij knjige u  $t_1$  a dio u  $t_2$ , nego je, prema trodimenzionalistima, *cijela* knjiga i u  $t_1$  i u  $t_2$  (dakle, ona endurira; usp. gore, b. 13). No kako je to moguće? Lewis (2002: 3) sugerira dva načina na koja to možemo pokušati shvatiti, no nijedan ne zadovoljava. Prvi je taj da sposobnost običnih endurirajućih stvari da budu u cijelosti prisutne u raznim vremenima shvatimo kao paralelnu navodnoj sposobnosti nekih katoličkih svetaca da budu u cijelosti prisutni na raznim mjestima. Ali s tom svetačkom sposobnošću imamo posve paralelan problem: kako je moguće da jedan te isti bilocirani svetac na jednom mjestu sjedi a na drugom stoji, tj. da mu pripadaju nespojiva svojstva na različitim mjestima? O tom se problemu u filozofiji baš i ne raspravlja, a smisljeno je objašnjenje teško zamisliti. Druga je mogućnost ta da sposobnost običnih endurirajućih stvari da budu u cijelosti prisutne u raznim vremenima shvatimo kao paralelnu navodnoj sposobnosti imanentnih univerzalija, kao što je npr. boja, da budu instancirane na raznim mjestima i u raznim vremenima. Ali u slučaju imanentnih univerzalija ne javlja se problem posjedovanja nespojivih svojstava. Dakle, i ta paralela otpada.

Kritike koje se upućuju četverodimenzionalizmu također su brojne. Neke se tiču ontologije koju on za sobom povlači. Mnogi tako smatraju da je cijena koju bismo morali platiti prihvaćanjem četverodimenzionalizma ipak previsoka, zbog niza razloga. Primjerice, on od nas zahtijeva da napustimo neke od naših najčvršćih

---

svojstvo *biti okrugao*). Pitanje je onda jednostavno: kako je moguće da stvari pripadaju privremena intrinzična svojstva? Usp. Lewis (2011/1986: 234–237).

<sup>18</sup> Usp. npr. Lewis (2011/1986: 236–237); (2002: 2).

zdravorazumskih intuicija o tome što su stvari i kako one traju u vremenu. Recimo, čini se da zahtijeva da napustimo razliku između stvari i događaja, utoliko što se, kako se ponekad tvrdi, ta razlika i svodi na činjenicu da su događaji ti koji imaju vremenske dijelove (prvo i drugo poluvrijeme sigurno su dijelovi nogometne utakmice), a stvari ne, tj. na činjenicu da su zapravo događaji ono što nije prisutno u cijelosti u svakom trenutku svog odvijanja, dok stvari jesu. Daljnja skupina prigovora četverodimenzionalizmu tiče se njegovih internih problema, primjerice mogućnosti zadovoljavajuće definicije vremenskog dijela ili davanja prikladnog objašnjenja odnosa između vremenskih dijelova. Naposljetku, ističe se da nipošto nije samo po sebi jasno da specijalna teorija relativnosti zahtijeva prihvaćanje četverodimenzionalističke ontologije.<sup>19</sup>

Jedan od prigovora četverodimenzionalizmu koji se možda najčešće iznosi i koji zvuči najozbiljnije glasi da je zastupanje te teorije nespojivo s priznavanjem trivijalne činjenice da se stvari mijenjaju i da ustrajavaju tijekom promjene.<sup>20</sup> Četverodimenzionalisti tvrde da samo postuliranje vremenskih dijelova ili stadija može pružiti odgovor na pitanje kako stvari ustrajavaju tijekom promjene. To je onoliko daleko od istine koliko je to uopće moguće, tvrde kritičari: četverodimenzionalističko “objašnjenje” zapravo se svodi na nijekanje promjene i ustrajavanja. Četverodimenzionalisti nude statičan svijet, u kojemu se ništa zapravo ne mijenja pa stoga ništa i ne ustrajava. To ne samo da je nedopustivo visoka cijena koju bismo morali platiti kad bismo htjeli prihvatiti četverodimenzionalizam; to pokazuje da za uvođenje te teorije uopće nema motiva *ako* smo njome htjeli riješiti navodni problem ustrajavanja.

Je li četverodimenzionalizam uistinu podložan tako ozbiljnom prigovoru? I koliko je taj prigovor uistinu ozbiljan? Moglo bi se tvrditi da čak i ako je prigovor ozbiljan i na mjestu, to ništa ne govori protiv istinitosti četverodimenzionalizma, zbog najmanje dvaju razloga. S jedne strane, možda je prigovor na mjestu ali je jalov jer je promjena iluzija: zdravi razum sugerira da se stvari mijenjaju i ustrajavaju zato što je, zbog niza mogućih razloga, naviknut na stvari gledati trodimenzionalistički. Ali

---

<sup>19</sup> Za ovo posljednje usp. prije svega Rea (1998: 226–240), koji nudi i obuhvatnu kritiku teorije vremenskih dijelova. Za daljnje utjecajne kritike usp. prije svega Thomson (2006); van Inwagen (2000); (2006/1990) (usp. i dolje, b. 32); Mellor (1998).

<sup>20</sup> Usp. prije svega Simons (1987: 34–37); Mellor (1998: 85–87); Lombard (1986: 108–109), (1994); Oderberg (2004); Haslanger (2006/1989). Pregled i četverodimenzionalistički odgovor nalazi se u Heller (1992); Sider (2001).

jednom kada priznamo istinitost četverodimenzionalizma uvidjet ćemo da je čitav naš govor o promjeni i ustrajavanju bez osnove. S druge strane, možda je prigovor na mjestu, ali samo ako riječima “promjena” i “ustrajavanje” damo njihovo trodimenzionalističko značenje. U tom slučaju to uopće nije prigovor protiv četverodimenzionalizma, jer u četverodimenzionalističkom okviru te riječi imaju sasvim drugo značenje. Prema četverodimenzionalizmu, promjena je slijed ili varijacija vremenskih dijelova, a ustrajavanje stvari u vremenu nije nešto bitno različito od protegnutosti stvari u prostoru. Kada trodimenzionalisti kritiziraju takve koncepcije, oni neopravdano uzimaju kao samorazumljivo da je trodimenzionalističko značenje riječi “promjena” i “ustrajavanje” jedino moguće.

Prihvatanje ili odbijanje bilo koje od tih alternativa ovisi o općenitijim pozadinskim metodološkim pretpostavkama. Odgovor na pitanje može li si neka metafizička teorija dopustiti prihvaćanje prve alternative – da je prigovor zbog odbacivanja promjene valjan ali isprazan jer u svijetu ionako nema promjene – ovisi, prije svega, o tome kako shvaćamo primjerenu metodu metafizičkog istraživanja, njegov domet te odnos metafizike prema fizici (koja si ekstravagantne tvrdnje može priuštiti). Četverodimenzionalisti priznaju da zamisao da stvari imaju vremenske dijelove znatno odstupa od zdravog razuma (što god to točno bilo). No to odstupanje oni mogu opravdavati na niz različitih načina. Mogu ga opravdavati tako da tvrde kako su metafizička razmatranja samo generalizacije najboljih fizikalnih teorija te potom dokazuju kako je četverodimenzionalna ontologija ono na što nas obvezuje fizika. Ili pak mogu tvrditi da, neovisno o tome što kaže fizika, druge opcije osim četverodimenzionalizma i nema, kao što je primjerice smatrao Lewis:

Ako je održivo samo treće rješenje [naime, perdurantizam], onda nas naše zdravorazumsko vjerovanje u ustrajavajuće stvari implicitno obvezuje na perduranciju, i to unatoč činjenici da neki od nas čvrsto odbacuju pojam vremenskog dijela (osim što se tiče događaja ili procesâ), a mnogo više ih za taj pojam nikad nije ni čulo! Bilo bi bolje da zdravom razumu ne namećemo takve iznenađujuće obveze, nego samo bjelodanu obvezu da stvari nekako ustrajavaju, bez obzira na to kako to točno čine. Kad bismo imali dva održiva rješenja – neku vrstu teorije endurancije te teoriju perdurancije – u pogledu kojih bismo se mogli suzdržati od suda, takvo bi obuzdavanje bilo i izvedivo i smisljeno. U tom bismo slučaju pitanje o enduranciji versus perduranciji mogli ostaviti zauvijek neriješenim ili ga pak možda riješiti tako što ćemo iznaći koja se od tih teorija bolje slaže s ukupnom znanošću. Kako bilo da bilo, ne bismo ga mogli riješiti “filozofski”, tako što ćemo izvlačiti neočekivane posljedice zdravorazumskih intuicija. No ako smo

zapeli samo s trećim rješenjem, takvo obuzdavanje nije nam dostupno. (Lewis 1988: 67–68)

Kako god opravdali prvi korak, ontologiju vremenskih dijelova, četverodimenzionalisti neće prihvatiti drugi korak i odbaciti promjenu kao iluziju, i to možda ne zato što bi to bila previsoka cijena (kada je, uostalom, cijena previsoka?), nego zato što smatraju da to i nije potrebno. No razlog zbog kojeg nije potrebno odbaciti promjenu ne treba tražiti u drugoj od gore spomenutih alternativa, naime u pretpostavci da je trodimenzionalistički prigovor valjan, ali samo ako se “promjena” razumije onako kako je razumiju trodimenzionalisti. Takva strategija nosi sa sobom opasnost da čitav spor pretvori u verbalnu razmiricu oko značenja riječi. Naime, moglo bi se tvrditi da zbog različitih značenja što ih strane u sporu pridaju predikatu, iskaz “ $x$  se mijenja” u ustima trodimenzionalista i četverodimenzionalista znači nešto sasvim drugo, i da prijepor među njima nema nikakva stvarnog rješenja. No ni jedni ni drugi nisu spremni prihvatiti takvu antirealističku konkluziju. (Ovome ću se kratko vratiti na samom koncu rada.)

Četverodimenzionalisti, dakle, moraju odbaciti trodimenzionalistički prigovor da oni niječu promjenu i ustrajavanje, i to moraju učiniti tako da se koriste onim značenjem riječi “promjena” koje prihvaćaju i trodimenzionalisti. To je značenje jednostavno “posjedovanje nespojivih svojstava od strane iste stvari u različita vremena”. Ili pak moraju pokazati da ne postoji koherentan trodimenzionalistički pojam promjene, tako da smo prisiljeni prihvatiti četverodimenzionalistički. Mogu li oni učiniti išta od toga? Smatram da mogu, i u onome što slijedi nastojat ću pokazati da trodimenzionalistički prigovor ne stoji. Izdvojit ću tri osnovne verzije u kojima se on obično javlja. Neke će se zamisli u raznim verzijama nesumnjivo ponavljati, no korisno je stvar razmotriti iz različitih uglova. Možda je moguće navesti još neku verziju, no mislim da bi se svaka mogla na neki način svesti na neku od ovih koje ću razmatrati.

#### 4.

*(a) Četverodimenzionalisti ili iskrivljuju ili prenaglašavaju analogiju između prostora i vremena.*

Prema četverodimenzionalistima, ako je knjiga u  $t_1$  otvorena a u  $t_2$  zatvorena, to znači da je jedan njezin dio, knjiga-u- $t_1$ , otvoren a drugi, knjiga-u- $t_2$ , zatvoren. Promjena je jednostavno varijacija tih dvaju dijelova. Četverodimenzionalisti se



pritom, kao što smo vidjeli, oslanjaju na analogiju s prostorom, tvrdeći da jedna te ista stvar dijakronijski može imati nespojiva svojstva – dakle, ustrajavati kroz promjenu – na potpuno isti način na koji i sinkronijski može imati nespojiva svojstva, naime tako što ima različite dijelove. Ali tu analogiju između prostora i vremena oni ipak napuštaju, jer inače bi morali priznati da je i varijacija prostornih dijelova promjena. No ona to sigurno nije. Knjiga može imati nespojiva svojstva *biti plava* i *biti zelena* tako što joj je lijeva polovica plava a desna zelena. Možemo kazati da je *ovo* plavi dio a *ovo* zeleni, ali ne možemo kazati da je tu uključena ikakva promjena.<sup>21</sup> Povrh činjenice da knjiga ima različite dijelove zahvaljujući kojima može biti nositelj nespojivih svojstava tu ne postoji neka dodatna činjenica koja bi se mogla nazvati promjenom. U nekom se smislu može kazati da kako pomičemo pogled s lijeva nadesno plavi dio zamjenjuje zeleni ili slijedi za njim, ali ne možemo kazati da to znači da se knjiga mijenja.

Četverodimenzionalisti bi na to mogli odgovoriti, a ponekad i odgovaraju,<sup>22</sup> da jednostavno nije točno da prostornu varijaciju dijelova ne zovemo promjenom. Ako je cesta jednim svojim dijelom ravna a drugim zavojita, onda kažemo da se promijenila. Možemo promatrati kartu, pokazati prstom na mjesto na kojem jedan dio zamjenjuje drugi i kazati: “Vidiš, tu se cesta mijenja i postaje zavojita”. Jednako tako možemo kazati da se krajolik mijenja i postaje šumovitiji, da se slika mijenja tako što crvena boja prelazi u zelenu itd. Naša upotreba izraza “promjena” dovoljno je široka da bi mogla obuhvatiti različite vrste varijacije i samo je četverodimenzionalizam u stanju obuhvatiti tu širinu. Samo bismo na temelju trodimenzionalističke pristranosti mogli tvrditi da je takav pristup nelegitiman. Neke slučajeve varijacije dijelova, kao što je onaj s bojama knjige, ne zovemo promjenom, no to je jednostavno stvar naše jezične prakse.

Ali što točno četverodimenzionalisti time žele tvrditi? Možemo dopustiti da su u pravu kada tvrde da se i prostorna varijacija svojstava barem ponekad naziva “promjena”. No što su time dokazali, osim što su uputili na jednu činjenicu koja se tiče naše jezične prakse? Govori li ona u prilog onome što oni zapravo žele dokazati,

---

<sup>21</sup> Klasičnu formulaciju toga prigovora nalazimo kod McTaggarta: “Grinički meridijan prolazi kroz niz stupnjeva zemljopisne širine. A u tome nizu možemo pronaći dvije točke,  $S$  i  $S'$ , koje su takve da je propozicija ‘u  $S$  je grinički meridijan unutar Ujedinjenog Kraljevstva’ istinita, dok je propozicija ‘u  $S'$  je grinički meridijan unutar Ujedinjenog Kraljevstva’ neistinita. No nitko ne bi kazao da nam je to dalo promjenu.” (McTaggart 2008/1927: 120)

<sup>22</sup> Usp. npr. Sider (2001: 216); Heller (1992: 703).

naime da se promjena kao varijacija svojstava svodi na varijaciju dijelova? Ako se ne radi tek o tome da je izraz “promjena” homonim, onda u obzir dolaze dvije mogućnosti. (1) S jedne strane, možda se izraz “promjena” u izvornom ili primarnom smislu odnosi na jedan slučaj a u sekundarnom ili izvedenom na drugi. Razložno je pretpostaviti da se u primarnom smislu odnosi na vremensku varijaciju svojstava (ne vidim kako bi se moglo pretpostaviti drukčije). No u tom se slučaju vremenska varijacija svojstava ne može tumačiti kao varijacija dijelova s obrazloženjem da je to zato što “promjena” u sekundarnom, prostornom smislu upućuje na varijaciju dijelova. Zaključivanje bi trebalo ići u obrnutom smjeru.

Osim toga, trodimenzionalisti bi mogli tvrditi da činjenica da izraz “promjena” u primarnom smislu riječi upućuje na vremensku varijaciju svojstava znači da čak i kada taj izraz rabimo upućujući na prostornu varijaciju, tada u pozadini zapravo leži neka vremenska varijacija, te da to stvara iluziju da se i prostorna varijacija može shvatiti kao promjena. Ako kažemo da se cesta mijenja ili da se promijenila, onda o promjeni govorimo samo u izvedenom smislu, naime zato što se promijenilo nešto drugo. Promijenio se naš položaj na cesti. Zapravo, *mi* smo ti koji su bili podvrgnuti promjeni jer smo jedno svojstvo, *biti na ravnom dijelu ceste*, zamijenili drugim, *biti na zavojitom dijelu*. Naše kretanje samo je simuliralo promjenu same ceste. Kad bismo cestu promatrali iz velike visine, recimo iz helikoptera, nepomični, tad ne bismo kazali da se ona mijenja (usp. i Heller 1992: 703). Kazali bismo samo da se kod nje mogu razlučiti dva dijela, jedan ravan a drugi zavojit. A kad bismo i u takvoj situaciji i dalje insistirali na tome da se mijenja, to bi bilo samo zato što se naše oči pomiču prelazeći s jednog na drugi dio. Isto tako, rečenica “Evo, tu se cesta mijenja” izgovorena prilikom pokazivanja određenog mjesta na karti znači samo to da upućujem na mjesto na kojem se pomiče *moja* pozornost te pozivam slušatelja da učini isto. Dakle, varijacija prostornih dijelova samo je iluzija promjene zato što je popraćena nečim drugim što uistinu uključuje promjenu.

Uzet sam po sebi, taj odgovor nije zadovoljavajući. Naime, jednako bi se tako moglo tvrditi da je i vremenska varijacija svojstava samo iluzija promjene zato što je popraćena nečim drugim što uistinu uključuje promjenu, a to su, recimo, stanja moje svijesti. Ako postojanje različitih dijelova nije promjena zato što zahtijeva subjekta koji (fizički ili mentalno) prelazi s jednog dijela na drugi, zašto se isto ne bi moglo kazati i za ono što trodimenzionalisti smatraju istinskom promjenom? Naravno, trodimenzionalisti će tvrditi da je promjena objektivni fenomen i da spomenuti

prigovor vrijedi samo za navodni slučaj prostorne promjene. Prostorna varijacija svojstava, prema njihovu mišljenju, nije istinska promjena. Ali razlog tome nije taj što nazivanje prostorne varijacije promjenom zahtijeva svjesnog subjekta, nego zato što promjena po samoj svojoj definiciji zahtijeva *vrijeme*.

Trodimenzionalisti će se na to pozvati u odgovoru na drugi četverodimenzionalistički prijedlog objašnjenja zašto prostornu varijaciju nazivamo promjenom. Naime, (2) s druge strane, četverodimenzionalisti mogu tvrditi da nije tako da se izraz “promjena” u izvornom ili primarnom smislu odnosi na jedan slučaj a u sekundarnom ili izvedenom smislu na drugi, nego da je stvar u tome da u tim dvama slučajevima uistinu imamo nešto zajedničko, a to je varijacija dijelova. I pritom mogu tvrditi da postojanje vremenskih dijelova nije nešto što treba izvesti iz analogije prostora i vremena, nego za nj mogu ponuditi, kao što uistinu nude, neovisne argumente. Dakle, oni pretpostavljaju da imamo neovisne, neanalogijske argumente za postojanje vremenskih dijelova, promjenu objašnjavaju kao varijaciju vremenskih dijelova, i uočavaju da i prostorna varijacija svojstava uključuje dijelove.

No što četverodimenzionalisti žele *time* tvrditi? Jedna je mogućnost da žele tvrditi da su i prostorna i vremenska varijacija slučajevi istinske promjene: da je i jedno i drugo zapravo promjena, samo što smo mi navikli tu riječ češće rabiti za vremenski slučaj. Četverodimenzionalisti obično oklijevaju otvoreno tvrditi nešto takvo,<sup>23</sup> no ne vidim zašto bi to, čak i u nerelativističkom kontekstu, bilo nedopustivo, *ako* ne postoji zadovoljavajuće alternativno objašnjenje. Druga je mogućnost da priznaju da je promjena vremenska varijacija, te da prostorna varijacija nije promjena ali da je ponekad tako nazivamo zato što s vremenskim slučajem dijeli ključnu značajku, naime činjenicu da je riječ o varijaciji dijelova. No upravo će ovdje trodimenzionalisti izaći s prigovorom spomenutim dva odlomka iznad: da, promjena je *vremenska* varijacija a ne prostorna. No da bi to mogli tvrditi, četverodimenzionalisti bi morali moći objasniti po čemu se vremenski dijelovi

---

<sup>23</sup> No usp. Balashov (2010: 12): “Baš kao što se cesta mijenja od bivanja uskom na selu do bivanja širokom u gradu, tako se pas mijenja od bivanja mirnim do bivanja razdraženim tako što ima dijelove – vremenske dijelove koji su mirni i one koji su razdražljivi. Promjena je kvalitativna varijacija u prostoru za cestu te u vremenu za psa. Isto vrijedi za druge fizičke predmete.” Sider (2001: 216) je dvosmisleniji: “Ponekad se uistinu koristimo jezikom promjene za prostornu varijaciju, kao kada, primjerice, putujući u određenom smjeru kažemo da cesta postaje grbavija. Možda je u vremenskom slučaju govor o promjeni nešto prirodniji, no četverodimenzionalist ima jednostavno objašnjenje: to je zato što je dimenzija varijacije u tom slučaju vremenska a ne prostorna.” Nije mi sasvim jasno što Sider ovdje želi tvrditi.

razlikuju od prostornih ili, općenitije, po čemu se vrijeme razlikuje od prostora. Bez obzira na to što je sve uključeno u razliku između vremena i prostora, sigurno je to da je vrijeme dimenzija promjene. No ako je tako, onda četverodimenzionalisti ne mogu necirkularno definirati promjenu kao varijaciju *vremenskih* dijelova, budući da *definiens* u tom slučaju implicitno uključuje upućivanje na promjenu.

Taj je prigovor, međutim, sasvim neuvjerljiv. Kao prvo, četverodimenzionalisti mogu jednostavno predložiti neki drugi kriterij razlikovanja vremena i prostora, primjerice mogu tvrditi da je vrijeme, za razliku od prostora, dimenzija uzrokovanja.<sup>24</sup> Drugo, i važnije, oni mogu tvrditi da se promjena ne može necirkularno definirati ni kao vremenska varijacija *svojstava*, što je definicija koju prihvaćaju i trodimenzionalisti. Trodimenzionalisti odbacuju ovaj četverodimenzionalistički prijedlog – po kojem je promjena varijacija vremenskih dijelova – optužujući ih da ne mogu razlikovati vremensku od prostorne varijacije. No, kao što znamo, percepcija vremena ovisi o percepciji promjene: tek ako uočim neku promjenu svojstava mogu upućivati na vrijeme. Ako vrijeme u tom smislu ovisi o promjeni, kako se onda promjena može neovisno definirati kao varijacija svojstava u vremenu?<sup>25</sup> Ako je vrijeme uistinu dimenzija promjene, onda promjenu nije moguće definirati pozivajući se na vrijeme.

Što pokazuje ova razmjena kritika i odgovorâ? Ništa više, čini mi se, nego da se, što se tiče ovoga prvog prigovora, suprotstavljene strane nalaze u nekoj vrsti pat-pozicije. Previše toga ovisi o jezičnim intuicijama te o nedovoljno artikuliranim premisama da bi se mogao izvesti ikakav čvrst zaključak. Sljedeća dva prigovora zadiru dublje, no mislim da nijedan ne opovrgava četverodimenzionalističku promjenu.

## 5.

*(b) Promjena pretpostavlja dinamičnu koncepciju svijeta i vremena. No četverodimenzionalizam nudi statičnu koncepciju svijeta i vremena. Dakle, on isključuje postojanje promjene.*

Ovaj prigovor nije moguće razraditi a da se istodobno ne uđe u raspravu o nizu drugih pitanja koja zapravo nisu relevantna za našu temu, prije svega u raspravu

<sup>24</sup> Usp. Sider (2001: 216); usp. i Mellor (1998: 84).

<sup>25</sup> Usp. i Mellor (1998: 70–71). Stav da vremena nema bez promjene potječe od Aristotela: usp. *Fizika* IV.11, 218<sup>b</sup>21–219<sup>a</sup>2.

o prirodi vremena. Stoga samo par preliminarnih napomena. U pozadini ovog prigovora nalazi se općenitiji problem s kojim su navodno suočeni svi koji zastupaju tzv. B-teoriju vremena, bili oni trodimenzionalisti ili četverodimenzionalisti. Prema B-teoriji, događaji su raspoređeni u vremenu na osnovi B-niza, koji čine relacije *biti ranije od*, *biti kasnije od* i *biti istodobno s*. Nasuprot tome, prema A-teoriji, događaji su raspoređeni u vremenu na osnovi A-niza, tj. na osnovi svojeg posjedovanja svojstava *biti prošli*, *biti sadašnji* i *biti budući*. J. M. E. McTaggart, koji je uveo tu distinkciju među vremenskim nizovima, tvrdio je da promjena zahtijeva A-niz, budući da A-niz implicira tijek vremena, tj. dinamičnu koncepciju vremena. B-niz je statičan: ako je događaj *D* raniji od događaja *E*, onda je *D* uvijek raniji od *E* – ta se relacija ne mijenja (prvi svjetski rat je uvijek ranije od drugog svjetskog rata). Nasuprot tome, A-niz je dinamičan: ako je *D* prošli (ako mu objektivno pripada svojstvo *biti prošli*), onda nije uvijek bilo niti će uvijek biti tako da je *D* prošli: on je najprije bio budući (imao je svojstvo *biti budući*), potom je postao sadašnji (poprimio je svojstvo *biti sadašnji*) a nakon toga je postao prošli (poprimio je svojstvo *biti prošlo*) (drugi svjetski rat je 1918. bio budući, 1943. je bio sadašnji, a 2012. je prošli). Dakle, ako tvrdimo, sa zagovornicima B-teorije, da A-niz objektivno ne postoji, tj. da prošlost, sadašnjost i budućnost nisu objektivna obilježja (nego, primjerice, naše subjektivne konstrukcije, odraz našeg antropocentrizma), onda, prema McTaggartu, iz svijeta izbacujemo promjenu.<sup>26</sup> A upravo to čine zagovornici B-teorije: oni niječu da vrijeme teče i, općenito, nude statičnu koncepciju svijeta. Jedine relevantne vremenske relacije koje priznaju – *biti ranije od*, *biti kasnije od* i *biti istodobno s* – uvelike su nalik prostornim relacijama poput *biti desno od*, *biti južno od*, *biti između* itd. Zagovornici B-teorije, naravno, ne moraju biti četverodimenzionalisti; no četverodimenzionalisti su, što je sasvim razumljivo, u pravilu zagovornici B-teorije. No njih ne pritišću samo općeniti problemi koji se iznose pred B-teoriju promjene nego i oni koji se upućuju specifično njima. Naime, stvar je u tome što prigovor o statičnosti najviše dolazi do izražaja upravo kad se uputi četverodimenzionalističkim zastupnicima B-teorije.

Klasičnu formulaciju prigovora možemo naći kod samog McTaggarta:

Ako je moj žarač, primjerice, vruć određenog ponedjeljka i nikad prije ili poslije [...], onda se žarač mijenja, jer postoji vrijeme u

<sup>26</sup> Budući da smatra kako je A-niz u sebi protuslovan, a promjena zahtijeva A-niz, McTaggart odbacuje i promjenu.

kome mu se nešto takvo događa i vrijeme u kome mu se ne događa. No to ne čini nikakvu promjenu u kvalitetama žarača. Uvijek je kvaliteta toga žarača da je to žarač koji je vruć toga određenog ponedjeljka. I uvijek je kvaliteta toga žarača da je to žarač koji nije vruć ni u koje drugo vrijeme. Obje te kvalitete pripadaju mu u bilo koje vrijeme – u vrijeme kada je vruć i u vrijeme kada je hladan. Stoga se čini pogrešnim kazati da je došlo do ikakve promjene u žaraču. Činjenica da je vruć na jednoj točki u nizu a hladan na drugim točkama ne može dati promjenu ako se nijedna od tih činjenica ne mijenja – a ne mijenja se nijedna. Ako se ne mijenja žaračeva sadašnjost, prošlost ili budućnost, onda se ne mijenja nijedna druga činjenica o njemu. (McTaggart 2008: 120)

McTaggartovo rasuđivanje nije upereno protiv vremenskih dijelova, nego protiv B-teorije vremena općenito. Ideja je ova. Stvari se ne mijenjaju ako se ne mijenjaju činjenice o stvarima. Ako imamo žarač koji je bio vruć a potom je postao hladan, onda ne možemo kazati da se žarač promijenio ako to ne možemo kazati za činjenice o žaraču. Činjenice o žaraču koje može dopustiti zagovornik B-teorije ne mogu biti činjenice kao što je ona da je žarač bio vruć, da je sada hladan, da je u prošlosti vruć, da je u sadašnjosti hladan itd., jer takve činjenice pretpostavljaju A-pojmove kao što su *sada*, *u prošlosti* itd. Relevantne B-činjenice mogu biti samo činjenice kao što je ona da *je* žarač vruć u ponedjeljak, da *je* hladan u utorak itd. No te se činjenice ne mijenjaju: ako je žarač vruć tog i tog ponedjeljka, onda je uvijek tako da je vruć tog i tog ponedjeljka. A ako se ne mijenjaju činjenice, onda se ne mijenjaju ni stvari. Nasuprot tome, A-činjenice o stvarima, kao što je ona da je žarač bio vruć, da je sada hladan itd. mijenjaju se; dakle, za promjenu je potreban niz A.

Takvo se rasuđivanje lako formulira i specifično protiv zagovornika vremenskih dijelova, otprilike na sljedeći način. Stvari se ne mijenjaju ako se ne mijenja njihovo posjedovanje svojstava. Ako imamo žarač koji je bio vruć a potom je postao hladan, onda ne možemo kazati da se žarač promijenio ako to ne možemo kazati za njegovo posjedovanje tih svojstava: najprije je posjedovao jedno svojstvo a potom drugo. No prema zagovornicima vremenskih dijelova, nije *žarač* posjedovatelj svojstava, nego njegovi vremenski dijelovi: žarač-u-ponedjeljak je ono što je vruće a žarač-u-utorak je ono što je hladno. Svojstva *biti vruć* i *biti hladan* žaraču-u-ponedjeljak odnosno žaraču-u-utorak pripadaju u svako vrijeme: ako je žarač-u-ponedjeljak vruć, onda je uvijek tako da je žarač-u-ponedjeljak vruć. To onda znači da se posjedovanje svojstava od strane stvari ne mijenja. A ako se ne mijenja posjedovanje svojstava, onda se ne mijenjaju ni stvari. Pa što je onda četverodimenzionalistička “promjena”? Što, prema zagovornicima vremenskih

dijelova, zapravo vidimo kada gledamo stvar kako se mijenja? Isto ono što vidimo kada gledamo film:

[T]o gledište promjenu shvaća kao “zamjenu” jednog predmeta, koji ima određeno svojstvo, drugim, koji nema to svojstvo. Prema tome gledištu, promjena je poput prividne promjene na filmu; ništa se na filmu zapravo ne mijenja, iako imamo *privid* promjene zbog brzine kojom svaka odjelita i statična slika prolazi ispred naših očiju te je zamjenjuje druga takva slika. To, međutim, *nije* promjena; to je ustvari zamjena, ali samo naizgled promjena. Promijeniti se znači postati drukčiji, a prema [teoriji vremenskih dijelova], nijedna stvar ne postaje drukčija. (Lombard 1994: 369)

Kako odgovoriti na taj prigovor? Previše je stvari ovdje u igri da bi se mogao ponuditi neki definitivan odgovor. Za to je potrebna šira obrana B-teorije vremena, kao i točno određenje onoga na što se misli kad se kaže da je četverodimenzionalistička koncepcija promjene “statična” (Lombard 1986: 109), dok bi zadovoljavajuća koncepcija trebala biti “dinamična”. Zašto bi točno film bio primjer nečeg “statičnog” a, primjerice, moje pomicanje ruke nečeg “dinamičnog”? Dok nemamo jasne odgovore na te i slične probleme ne možemo imati ni jasnu ideju o tome što je točno “statična koncepcija promjene” pa čak ni odgovor na pitanje ima li u toj koncepciji ičega problematičnog. Ovdje ću se ograničiti samo na dvije stvari.

(1) Možemo se složiti da se stvar ne mijenja ako se ne mijenja posjedovanje svojstva. I možemo se složiti da ako vremenski dio neke stvari posjeduje neko svojstvo, onda ga on posjeduje uvijek. No odatle ne slijedi da se posjedovanje svojstva ne mijenja. Jer iako posjedovatelj svojstva jest vremenski dio stvari, to ne znači da posjedovatelj svojstva nije i sama stvar čiji je to dio. Nije tako da je vremenski dio posjedovatelj svojstva u primarnom ili izvornom smislu a da je sama stvar čiji je to vremenski dio posjedovatelj tog svojstva u sekundarnom ili izvedenom smislu. Niti je tako da stvar posjeduje određeno svojstvo *zato što* ga posjeduje njezin vremenski dio. Posjedovanje svojstva od strane vremenskog dijela nije ono što uzrokuje ili objašnjava posjedovanje svojstva od strane čitave stvari. Primjerenije bi bilo kazati da stvar posjeduje svojstvo *tako što* njezin vremenski dio posjeduje svojstvo: posjedovanje svojstva od strane vremenskog dijela jest *način* na koji čitava stvar posjeduje svojstvo. Žarač je vruć tako što je žarač-u-ponedjeljak vruć; žarač je hladan tako što je žarač-u-utorak hladan – nije li sam *žarač* ono što se promijenilo od ponedjeljka do utorka? Jer promijenilo se *njegovo* posjedovanje svojstva, a on svojstvo posjeduje tako što ga posjeduje njegov vremenski dio. Trodimenzionalisti bi

kazali da je žarač u ponedjeljak vruć tako što je on cijeli u ponedjeljak vruć. Dakle, prema njima, on svoje svojstvo posjeduje na jedan način (kao cijeli), dok prema zagovornicima vremenskih dijelova on svoje svojstvo posjeduje na drugi način (kao djelomičan); i ako u prvom slučaju možemo govoriti o tome da se žarač mijenja, onda to sigurno možemo i u drugom.<sup>27</sup>

Ponovno može biti od koristi prostorna analogija (iako se ona, naravno, neće dopasti onima koji i dalje insistiraju na prigovoru tipa [a]). Ako stojim, onda *meni* pripada svojstvo *dodirivati pod*, *ja* sam taj koji čvrsto stoji na zemlji, iako pod dodiruje samo jedan moj malen dio. Svojstvo *dodirivati pod* pripada, naravno, mojim stopalima, ali što bi značilo tvrditi da njima to svojstvo pripada “izvorno” ili “prvenstveno”? Stopala su ta koja su u dodiru s podom, no to znači samo to da su ona ono prvo od *mene* što dodiruje pod. Na potpuno isti način žarač-u-ponedjeljak je ono prvo od žarača što je vruće. Naravno, svoju tvrdnju da stojim mogu opravdati upućujući na to da mi stopala dodiruju pod. Ali dodirivanje poda od strane stopala nije uzrok toga što stojim. Stopala su sredstvo pomoću kojeg *ja* stojim; njihovo dodirivanje poda način je na koji *ja* dodirujem pod.

Ne vidim da su četverodimenzionalisti ičim obvezani na tvrdnju da svojstva prvenstveno ili izvorno pripadaju vremenskim dijelovima a tek potom cijelim stvarima (što god moglo značiti “izvorno” ili “prvenstveno”). Oni bi na to bili obvezani kad bi smatrali da su dijelovi u bilo kojem smislu primarni u odnosu na cjelinu, ali nisu ni na to obvezani. Oni bi zapravo mogli tvrditi da vremenski dijelovi jesu to što jesu – da su dijelovi tih i tih stvari, da ih možemo izdvojiti i identificirati kao to i to – zahvaljujući onome čega su dio, a ne obrnuto.

(2) Možemo zazvati još jednu analogiju, ovaj put s događajima. Protivnici vremenskih dijelova odmah će, možda i prije nego što čuju argument, skočiti i prosvjedovati: evo još jedne neutemeljene analogije, poput one s prostorom. Stvari nisu događaji. Stvari i događaji spadaju u različite ontološke kategorije, i proizvoljno je pretpostavljati da ono što vrijedi za događaje vrijedi i za stvari. Budući da je jasno da događaji imaju vremenske dijelove, time se pretpostavlja ono što tek treba dokazati, naime da i stvari imaju vremenske dijelove. No taj je prigovor preuranjen. Kao prvo, nije samo po sebi jasno kako točno razlikovati stvari (ili predmete) od događajâ. Kazati da stvari jesu ili nisu, postoje ili ne postoje, dok se događaji zbivaju

---

<sup>27</sup> Za dodatno objašnjenje ovoga vidi i dolje, str. 29–30.



ili ne zbivaju, odvijaju ili ne odvijaju i slično ne znači ništa ako ne uputimo na neku ontološku razliku među njima. No na tu razliku ne možemo uputiti tako da upozorimo na činjenicu da se stvari i događaji na različite načine odnose prema vremenu i prostoru, jer prijepor između trodimenzionalizma i četverodimenzionalizma vodi se upravo oko toga. Stoga ne možemo uzeti kao neku definicijsku pretpostavku to da su stvari “kontinuantni” koji traju u vremenu tako što su cijeli prisutni u svakom trenutku u kojem postoje, dok su događaji “okurentni” koji su u vremenu tako što se odvijaju u njemu te imaju vremenske dijelove.<sup>28</sup> Osim toga, neki filozofi smatraju da je razlika između predmetâ i događajâ samo stvar stupnja u kojem im pripadaju određene značajke, no da su oni u osnovi ista vrsta stvari. Tipičan je primjer Quine:

*Fizički predmet* mogli bismo, u općenitijem i darežljivijem smislu, shvatiti kao čitav četverodimenzionalni materijalni sadržaj, koliko god bio sporadičan i heterogen, nekog dijela prostorvremena. U tom slučaju, ako je takav fizički predmet interno čvrst i koherentan, no nalazi se samo u dosta slaboj i nepravilnoj koherenciji sa svojim prostornovremenskim okruženjem, skloni smo nazivati ga tijelom. O drugim fizičkim predmetima možemo prirodnije govoriti kao o procesima, zbivanjima, događajima. (Quine 1970: 30; usp. i Quine 1985: 167–168).

Prema tome, analogiju ne možemo odbacivati tako što ćemo unaprijed pretpostaviti da događaji imaju vremenske dijelove a stvari ne. Naravno, analogiju ne možemo zasnivati ni na pretpostavci da stvari imaju vremenske dijelove. No to nam i nije potrebno. Dovoljno je da pitamo: *ako* stvari imaju vremenske dijelove, bi li se puka varijacija tih dijelova mogla računati kao istinska promjena, uzme li se u obzir da je promjena nešto “dinamično” (što god to točno značilo)? I potom možemo uputiti na događaje, koji uistinu imaju vremenske dijelove. Događaji se nesumnjivo mijenjaju. I tome bi se, doduše, moglo odmah prigovoriti: nije baš tako da se događaji mijenjaju, nego bi se radije moglo kazati da su sami događaji vrste promjena ili procesa. Iako stvari u pogledu toga nisu sasvim jasne, za prijepor o kojem je ovdje riječ to je irelevantno. Jer prijepor se vodi pod pretpostavkom da je promjena posjedovanje nespojivih svojstava od strane jedne te iste stvari u različita vremena. A ako je *to* relevantan pojam promjene, onda se događaji sigurno mijenjaju: jedna te ista nogometna utakmica posjeduje nespojiva svojstva *biti dosadna* i *biti zanimljiva*, posjeduje ih u različita vremena (recimo tako da prvo svojstvo posjeduje u prvih 45

---

<sup>28</sup> Kao što čini npr. Mellor, koji uzima kao samorazumljivu pretpostavku da stvari, za razliku od događajâ, nemaju vremenske dijelove (1998: 85–86).

minuta a drugo u drugih 45 minuta), i stoga je za nju smisleno kazati da se promijenila. I naposljetku, očito je da je promjena o kojoj je pritom riječ zamjena ili sukcesija vremenskih dijelova. Utakmica se promijenila – no ipak je cijelo vrijeme to bila jedna te ista utakmica – tako što je jedan njezin vremenski dio, prvo poluvrijeme, imao svojstvo *biti dosadan* a drugi, drugo poluvrijeme, svojstvo *biti zanimljiv*. I očito je da na ovaj slučaj ne možemo primijeniti prigovor statičnosti, jer ako išta možemo zvati dinamičnim, onda je to zbivanje nekog događaja. A ako i stvari imaju vremenske dijelove, onda je sama njihova protegnutost u vremenu – što je analogon odvijanju događaja tijekom vremena – nešto dinamično barem u onom smislu u kojem su i događaji dinamični entiteti.

(Kao potporu ovoj analogiji možemo navesti još jednu. Platon je, kao što znamo, smatrao da duša ima dijelove. Do te je tvrdnje u *Državi* [usp. prije svega IV 436b–439d] došao koristeći se analogijom s prostornim dijelovima: kao što jedna te ista fizička stvar ne može istodobno i u istom smislu činiti i trpjeti protivno, nego samo tako da jednim dijelom čini ili trpi jedno a drugim drugo [čovjek ne može istodobno kretati se i mirovati, nego samo tako da mu se kreću npr. ruke a miruju noge], mora da isto vrijedi i za dušu. Jer i za nju se može kazati da istodobno želi protivne stvari [npr. piti i ne piti]; dakle, mora da i ona ima dijelove. Platon je smatrao da su duša i tijelo fundamentalno različite vrste stvari. Da li ta činjenica potkopava smislenost njegova rasuđivanja? Mislim da ne. Mnogo je razloga zbog kojih bismo mogli kritizirati njegovu teoriju o dijelovima duše, ali mislim da kritika koja bi se zasnivala na tvrdnji da načelo da jedna te ista stvar ne može istodobno i u istom smislu činiti i trpjeti protivno dvije fundamentalno različite vrste stvari kao što su duša i tijelo ne mogu zadovoljavati na isti način – tako što imaju dijelove – nije naročito zanimljiva. Tako je i u našem slučaju: čak i ako su stvari i događaji uistinu fundamentalno različite vrste stvari, ništa ne priječi da izdvojimo one značajke koje su im zajedničke [imaju nespojiva svojstva u različita vremena] te zaključimo da zahtjev dinamičnosti ispunjavaju na isti način.)

Barem dvije stvari u vezi s ovakvim rasuđivanjem mogu pobuditi dvojbu. Prvo, moglo bi se tvrditi da svojstva koja pripisujemo događajima zapravo, u izvornom i primarnom smislu riječi, pripadaju fundamentalnijim sastavnicama događaja, naime samim stvarima. Ako za utakmicu kažemo da je dosadna, onda to znači da njezinim sudionicima pripadaju određena svojstva. Tako se posjedovanje nespojivih svojstava u različita vremena od strane utakmice svodi na posjedovanje

nespojivih svojstava u različita vremena od strane njezinih sudionika. Budući da su pak njezini sudionici stvari bez vremenskih dijelova, dinamična promjena kojoj je podvrgnut entitet s vremenskim dijelovima, utakmica, zapravo je u osnovi istinska dinamična promjena kojoj su podvrgnuti entiteti bez vremenskih dijelova. Četverodimenzionalisti bi na to, naravno, mogli jednostavno zanjekati pretpostavku da sastavnice događaja nemaju vremenske dijelove. Oni u načelu ne dopuštaju da se entiteti s vremenskim dijelovima mogu u krajnjoj liniji svesti na entitete bez vremenskih dijelova. No čak se i to u ovom slučaju može računati kao irelevantno, iz sljedećih razloga. Trodimenzionalisti tvrde da zamjena jednoga vremenskog dijela drugim ne osigurava onu vrstu dinamičnosti koju obično povezujemo s promjenom, a to je postajanje drukčijim. Sigurno će se složiti da paradigmatički primjer entiteta koji je u tom smislu dinamičan jest događaj. No sigurno će se složiti i da ono što događaju osigurava relevantnu vrstu dinamičnosti jest sama njegova protegnutost u vremenu. Oni sami sigurno neće kazati da dinamičnost događaju osiguravaju njegove statične trodimenzionalne sastavnice, bez obzira na to što se on možda može reducirati na te sastavnice i njihova svojstva. Jednostavnije govoreći, ako četverodimenzionalisti uistinu stvari svode na događaje, onda ovaj prigovor nema snagu.

Drugo, zabrinutost trodimenzionalistâ možda je općenitije vrste i tiče se promjene u drugom smislu riječi. Neku naznaku za to nalazimo kod Oderberga:

Promjena nije samo stvar posjedovanja i neposjedovanja svojstava u različitim vremenima i na različitim mjestima; ona je stvar *kretanja*, ona je u fundamentalnom smislu *dinamičan* pojam, tako da se može odvijati samo u vremenu, ne u prostoru (iako se kretanje odvija kroz prostor), i ne može se odvijati izvan vremena (npr. u vječnosti). Sva promjena uključuje kretanje a sve kretanje jest kretanje nečega, bilo dijelova stvari koja je podvrgnuta intrinzičnoj promjeni bilo predmeta ili dijelova predmeta koji se nalaze u relacijama prema stvari koja je podvrgnuta ekstrinzičnoj promjeni. No teorija vremenskog dijela, iako prihvaća postojanje vremenskih cjelina kao i njihovih dijelova, izričito ne prihvaća kretanje ni vremenske cjeline ni vremenskog dijela. Golema većina zagovornika teorije vremenskih dijelova drže se gledišta "blok-svemira" (pa stoga i B-teorije vremena) [...] kretanje je za njih iluzija, a budući da promjena ovisi o kretanju, isto vrijedi i za promjenu. (Oderberg 2004: 707)

Izraz "promjena" može upućivati na najmanje tri vrste stvari. Prvo, može upućivati na proces postajanja drukčijim. U tom smislu "promjena" znači isto što i "kretanje" u najširem smislu te riječi (tj. ako se "kretanje" ne ograniči na proces promjene mjesta). Na promjenu u ovom smislu upućuje i izraz "mijena". Drugo, "promjena" može

upućivati i na ishod procesa, na stanje stvari koje je uspostavljeno procesom (kada kažemo “došlo je do promjene”, “nastupila je promjena” i sl.). Treće, u najapstraktnijem smislu riječi, promjena je posjedovanje nespojivih svojstava od strane jedne te iste stvari u različita vremena. Oderberg, čini se, želi tvrditi da promjena u trećem smislu riječi ovisi o promjeni u prvom smislu riječi, tj. o kretanju. No o kakvoj je vrsti ovisnosti pritom riječ? Možda bismo radije mogli kazati da je obrnuto, jer, primjerice, sposobnost uočavanja kretanja ovisi o sposobnosti uočavanja promjene u drugom ili trećem smislu riječi. Da bih za nešto mogao kazati da jest ili da je bilo podvrgnuto procesu ili kretanju, ja moram uočiti da ta stvar u različitim vremenskim trenucima ima različita svojstva. U svakom slučaju, u odsustvu objašnjenja u kojem točno smislu promjena u trećem smislu ovisi o kretanju,<sup>29</sup> a s obzirom na to da se sasvim smisleno može tvrditi da je stvar zapravo obrnuta, ne vidim nikakva opravdanja za tvrdnju da je za četverodimenzionaliste kretanje zapravo iluzija. Stoga mi se čini, sve u svemu, da kritičari četverodimenzionalizma još nisu iznijeli uvjerljive razloge na temelju kojih bi se moglo tvrditi da teorija vremenskih dijelova zanemaruje činjenicu da je promjena nešto dinamično.

## 6.

*(c) Promjena pretpostavlja postojanje jednog te istog ustrajavajućeg subjekta promjene. No prema teoriji vremenskih dijelova, takvog subjekta nema. Dakle, nema ni promjene.*

Čini se da svaka teorija ustrajavanja mora nešto žrtvovati. Kao što smo vidjeli u 2. poglavlju, trodimenzionalisti moraju žrtvovati zamisao da svojstva stvarima pripadaju *simpliciter*. Upravo je u tome, prema mišljenju njihovih suparnika, glavna slabost trodimenzionalističkih teorija: relativizirajući načine na koje svojstva pripadaju stvarima, oni svojstva pretvaraju u relacije. *Biti uspravan* više nije svojstvo koje imam zahvaljujući samo sebi samom, svojstvo koje se tiče samo oblika moga tijela i ničega drugog, nego je to, kako ispada, relacija u kojoj se nalazim prema nekom vremenu (naime, vremenu u kome imam to svojstvo). A to je, prema mišljenju četverodimenzionalistâ, posebice Lewisa, previsoka cijena.<sup>30</sup> Budući da četverodimenzionalizam pretpostavlja da vremenski dijelovi posjeduju svojstva

<sup>29</sup> Ne tvrdim, naravno, da se takvo objašnjenje ne može dati; tvrdim samo to da ga kritičari četverodimenzionalističke promjene koji su mi poznati nisu ponudili.

<sup>30</sup> Usp. prije svega Lewis (2011/1986: 236) i (2002).

*simpliciter* – mome vremenskom dijelu pripada svojstvo *biti uspravan* bez daljnjih kvalifikacija – ta je teorija nadmoćna u odnosu na trodimenzionalizam.

No ako se prihvati argumentacija koja se zasniva na visini cijene koju treba platiti prilikom davanja zadovoljavajućeg objašnjenja ustrajavanja, onda bi se, s druge strane, moglo tvrditi da četverodimenzionalizam ipak prolazi lošije. Jer čini se da on žrtvuje samu pretpostavku koja je potrebna da bismo mogli govoriti o promjeni, naime postojanje jednog te istog ustrajavajućeg subjekta promjene. Jer, podsjetimo se (gore, str. 5–8), opis onoga što se dogodilo u promjeni,

(5) Knjiga je u  $t_1$  otvorena a u  $t_2$  zatvorena,

četverodimenzionalisti shvaćaju kao

(5\*\*\*) Knjiga-u- $t_1$  je otvorena a knjiga-u- $t_2$  je zatvorena.

No tu više nemamo *knjigu* kao ustrajavajućeg nositelja nespojivih svojstava, a u tom slučaju ne možemo govoriti ni o kakvoj promjeni. Jer knjiga-u- $t_1$  i knjiga-u- $t_2$  sigurno su numerički različiti predmeti, a puko posjedovanje nespojivih svojstava od strane dvaju numerički različitih predmeta sigurno nije promjena (usp. Lombard 1994: 370). Naravno, četverodimenzionalisti će na to odgovoriti da iako su knjiga-u- $t_1$  i knjiga-u- $t_2$  numerički različite, one su ipak dijelovi jednog te istog predmeta, knjige, i *ona* je taj postojani subjekt promjene. (5\*\*\*) je samo raščlamba koja pokazuje način na koji ona ustrajava. Prigovor bi bio na mjestu kad bi četverodimenzionalisti tvrdili da postoje samo vremenski dijelovi; no oni, naravno, tvrde da postoje i stvari sastavljene od vremenskih dijelova<sup>31</sup> i one su ono čije ustrajavanje i trodimenzionalisti i četverodimenzionalisti žele objasniti.

Problem je, međutim, u tome što knjiga-u- $t_1$  ne može biti samo dio knjige. Jer knjiga je sigurno mogla biti uništena prije  $t_2$ . U tom bi slučaju knjiga-u- $t_1$  bila jedini dio knjige. No tada bismo sigurno kazali da knjiga-u- $t_1$  *jest* knjiga. Jer s njom bi se potpuno podudarala: imala bi iste dijelove kao i knjiga, iste prostorne i vremenske granice.<sup>32</sup> A ako je tako, ispada da svaki pojedini vremenski dio neke stvari jest sama

<sup>31</sup> Ovdje isključujem eksdurantiste (usp. gore, str. 11) koji, iako priznaju da postoje zbrojevi stadija, smatraju da oni nisu ono što zapravo ustrajava.

<sup>32</sup> Usp. Lombard (1994: 370). U pozadini pretpostavke da vremenski dio stvari mora biti sama stvar nalazi se zamisao kojom se koristio van Inwagen u svojoj kritici četverodimenzionalizma. Pojednostavljeno govoreći, van Inwagenov argument je sljedeći: vremenski dio npr. Descartesa ne može trajati dulje nego što traje; no sam Descartes je jedan od svojih vremenskih dijelova, naime najdulji dio, zbroj svih njegovih vremenskih dijelova;

stvar, i to vrijedi kako za eksdurantiste – koji, uostalom, to i iznose kao središnju postavku svoje teorije – tako i za perdurantiste, koji stvari smatraju zbrojevima njihovih vremenskih dijelova. Četverodimenzionalisti moraju priznati da na ovome mjestu analogija s prostornim dijelovima prestaje, jer prostorni dio neke stvari sigurno nije sama ta stvar (ako izuzmemo slučajeve naročito istaknutih dijelova kao što je npr. moj mozak, jer moguće je da ja jesam moj mozak). No to i nije naročito važno. Važnije je ono što odavde, kako se čini, proizlazi u pogledu četverodimenzionalističkog objašnjenja promjene. Čini se da četverodimenzionalisti sada uistinu ostaju bez ustrajavajućeg subjekta promjene. Neka knjiga-u- $t_1$  bude knjiga<sub>1</sub> (jer vidimo da ona jest knjiga) a knjiga-u- $t_2$  neka bude knjiga<sub>2</sub> (jer i ona je knjiga). (5\*\*\*\*) tako postaje

(5\*\*\*\*) Knjiga<sub>1</sub> je otvorena a knjiga<sub>2</sub> je zatvorena.

Tako se govor o vremenskim *dijelovima* pretvorio u govor o kratko trajućim *stvarima*. Četverodimenzionalistima stoga više nije na raspolaganju objašnjenje po kojem imamo jednu stvar, knjigu, koja ustrajava *tako što* ima različite vremenske dijelove. Sada imamo niz kratko trajućih i numerički različitih knjiga. I čini se da sada neće biti od pomoći tvrdnja da pored tih kratkih knjiga postoji i knjiga koja je njihov zbroj. Jer budući da su knjiga<sub>1</sub> i knjiga<sub>2</sub> *knjige*, što bi mogao biti njihov zbroj nego neki apstraktan entitet? No ono za što pretpostavljamo da ustrajava u promjeni nije apstraktna, nego konkretna knjiga. Stoga umjesto jedne knjige koja ustrajava tako što ima različite vremenske dijelove dobivamo niz knjiga koje zamjenjuju jedna drugu, a to uistinu snažno sugerira “kinematografski” opis promjene o kojem je bilo riječi u prošlom poglavlju.

Četverodimenzionalisti mogu na to odgovoriti tako što će prihvatiti eksdurantizam, tj. priznati da svaki od vremenskih stadija jest sama stvar. Potom mogu tvrditi da se ustrajavanje osigurava zahvaljujući posebnim relacijama koje vrijede između pojedinih stadija ili kratko trajućih knjiga. Sasvim ugrubo govoreći, knjiga<sub>2</sub> postoji i u  $t_1$  i u  $t_2$ , dakle ustrajava, tako što se nalazi u bliskim uzročnim ili parnjačkim relacijama prema knjizi<sub>1</sub>. No stavimo teoriju stadija na stranu; može li perdurantizam, ili teorija koja tvrdi da je knjiga dugotrajni entitet sastavljen od vremenskih dijelova, izaći na kraj s gornjim problemima?

---

ispada, dakle, da Descartes nije mogao živjeti dulje nego što je živio, što je besmisleno (van Inwagen: 2006/1990: 228–230). Za odgovor usp. Sider (2001: 220–224).

Perdurantisti mogu razmišljati na sljedeći način. Treba razlikovati cjelovito i djelomično postojanje knjige. Knjiga postoji u cijelosti kada postoje *svi* njezini vremenski dijelovi, ili, u našem slučaju, kada postoji knjiga-u- $t_1$  i knjiga-u- $t_2$ . Drugim riječima, ona postoji u cijelosti u  $t_1+t_2$ .<sup>33</sup> No *ista ta knjiga* koja postoji u cijelosti kada postoje svi njezini dijelovi postoji djelomično kada postoji barem jedan njezin dio. Dakle, u  $t_1$  knjiga postoji djelomično. Ali to što postoji u  $t_1$  jest knjiga a ne samo dio knjige; i to što postoji u  $t_1$  nije nešto različito od cjelovite knjige koja postoji u  $t_1+t_2$ . To je ista ta knjiga, samo djelomično postojeća. Stoga nije tako da imamo niz kratko trajućih i numerički različitih knjiga. Imamo jednu te istu knjigu koja postoji *kada* postoji jedan njezin vremenski dio, tako da (5\*\*\*\*) nije dobra parafraza perdurantističke teorije. Prema perdurantizmu, stvar ustrajava tako što je ona sama prisutna u različitim vremenima. A upravo je to ono što se očekuje od uspješne teorije ustrajavanja: da zadrži postojanog i jedinstvenog subjekta promjene. Lawrence Lombard, međutim, smatra da ako se četverodimenzionalistička teorija na koncu svede na takvo objašnjenje ustrajavanja, onda ona zapravo ne objašnjava ništa. Raspravljajući o četverodimenzionalističkom pristupu Marka Hellera (1992), koje je srodno onome što sam ga maločas skicirao, on kaže:

Uobičajeni opis promjene Heller samo nadopunjava idejom da su stvari koje mogu posjedovati te potom ne posjedovati svojstva sastavljene od stvari koje to ne mogu. No ta ideja ničim ne objašnjava kako je moguće da stvari prežive promjenu. Kad bi postojao ikakav objašnjavalčki posao što bi ga [teorija vremenskih dijelova] trebala obaviti, tad bi to bilo zato što bi uistinu *bilo* nemoguće za neku jednu stvar da postoji u različita vremena i ima različita, kontrarna svojstva u ta vremena. [Teorija vremenskih dijelova] tad bi se mogla uvesti u nadi da će raščistiti zbrku. No Hellerovi vremenski dijelovi nemaju nikakav posao što bi ga trebali obaviti, jer on je prihvatio ideju da neka stvar može postojati u različita vremena i imati različita, kontrarna svojstva u ta vremena. (Lombard 1994: 371)

Dakle, kad bi perdurantisti tvrdili da je nemoguće da jedna te ista stvar ima nespojiva svojstva u različita vremena – drugim riječima, kad bi odbacivali uobičajen pojam promjene – tad bi vremenski dijelovi imali neku funkciju. No budući da perdurantisti prihvaćaju uobičajen pojam promjene jer, na kraju krajeva, tvrde da postoji jedna stvar koja je prisutna tijekom zamjene svojstava, ubacivanje vremenskih dijelova nema nikakvu funkciju. No taj prigovor ne stoji. Nijedna strana u sporu ne tvrdi da je

<sup>33</sup> To možemo formulirati i tako da kažemo da četverodimenzionalni entiteti cjelovito postoje u vremenski neutralnom smislu (Heller 1992: 701).

nemoguće da jedna te ista stvar ima nespojiva svojstva u različita vremena, tj. da promjena ne postoji. (Kad bi to smatrali, perdurantisti ne bi ni tvrdili da pored vremenskih dijelova postoje i stvari koje su sastavljene od njih.) Problem je u tome *kako* jedna te ista stvar uspijeva ustrajavati, i *to* je zbrka koju treba raščistiti. Perdurantisti tvrde da ona to uspijeva tako što je posredstvom svojih vremenskih dijelova ona sama prisutna tijekom cijelog svog vijeka. Iz Lombardovih napomena pak slijedi da zbrke uopće nema, tj. da problem načina na koji stvari ustrajavaju i ne postoji. Ono što on zapravo odbacuje nije teorija vremenskih dijelova, nego problem ustrajavanja kao takav.

Lombard je u pravu kada tvrdi da perdurantisti prihvaćaju uobičajen pojam promjene i ustrajavanja. Oni uistinu smatraju da jedna te ista stvar postoji u različitim vremenima i ima nespojiva svojstva, samo što dodaju da ona to čini zahvaljujući svojim vremenskim dijelovima. Prema gornjem objašnjenju, nijedna stvar ni u jednom trenutku ne postoji vremenski cjelovita, baš kao što ni na jednom dijelu regije koju zauzima ne postoji prostorno cjelovita. Vremenski cjelovita ona postoji samo kada su prisutni svi njezini vremenski dijelovi – dakle, u sjevremenosti ili vremenski neutralnoj perspektivi (o kakvoj se perspektivi točno radi trenutno nije presudno) – baš kao što prostorno cjelovita postoji samo tamo gdje su prisutni svi dijelovi regije koju zauzima. No ipak ona sama kao vremenski djelomična postoji tada kada postoji neki njezin vremenski dio. Mislim da ta činjenica otklanja i dvojbu koju je protiv četverodimenzionalističke promjene iznijela Sally Haslanger (2006/1989: 169–177). Ona primjećuje, sasvim ispravno, da razlog zbog kojeg insistiramo na postojanju postojanih, ustrajavajućih stvari leži u našem nastojanju da damo *objašnjenje* prirodnih promjena na koje nailazimo u svijetu. Kada dajemo neko takvo objašnjenje, mi gledamo iz sadašnjosti u prošlost: u prošlosti tražimo nešto što prenosi uzročnu poruku u sadašnjost i što je pretpostavka da bi promjena koju želimo objasniti uopće bila razumljiva. Stoga promjena ne može proizlaziti ni iz čega, jer u tom slučaju ona uopće ne bi bila razumljiva. Kao prijenosnik uzročne poruke iz prošlosti u sadašnjost tako služi ustrajavajući subjekt promjene. Ako se pak, ističe Haslanger, vremenski dijelovi shvate kao entiteti koji se neprestano izmjenjuju i tako nastaju i nestaju, oni sigurno ne mogu biti takvi prijenosnici. No kao što smo vidjeli, ne moramo ih tako shvatiti. Četverodimenzionalisti imaju resurse da tvrde da ono što se stvari događa u  $t_2$  proizlazi iz načina na koji je ona sama bila u  $t_1$ .



## 7.

Domet ovog rada bio je prilično ograničen. Nisam ulazio u neke načelne i dublje probleme za koje se tvrdi da pritišću teoriju vremenskih dijelova, nego sam raspravljao samo o onim prigovorima toj teoriji koji se tiču njezine navodne nemoći da izađe na kraj s fenomenom promjene. Ograničio sam se na tri skupine standardnih i najozbiljnijih prigovora te nastojao pokazati da četverodimenzionalisti mogu na njih uspješno odgovoriti. Iako smatram da je četverodimenzionalizam u osnovi istinit, nisam pretpostavljao njegovu istinitost; nadam se da u raspravi nije ostalo previše natruha dogmatizma.

No zaključak prethodnih razmatranja potrebno je barem u dva pogleda dodatno kvalificirati. Kao prvo, čak i ako četverodimenzionalizam nema problema u objašnjavanju promjene i ustrajavanja, moguće je da je on zbog drugih razloga neodrživ. Kao drugo, čak i ako je četverodimenzionalizam održiv i uspješan u objašnjenju promjene, kao što smatram da jest, ostaje pitanje na što se održivost i uspješnost zapravo svode. To je pak dio šireg problema: je li spor između trodimenzionalistâ i četverodimenzionalistâ stvaran tj. sadržajan ili je samo verbalan tj. semantički? Neki filozofi (usp. npr. Hirsch 2009) smatraju da je spor u osnovi samo verbalan te da ovisi o izboru jezika kojim se koriste strane u sporu (prema Hirschu, trodimenzionalisti se koriste običnim jezikom a četverodimenzionalisti revidiranim jezikom za koji smatraju da je običan). Odgovor pak na pitanje jesu li metafizički sporovi, svi ili neki, sadržajni ili verbalni ovisi o odgovoru na niz drugih metametafizičkih pitanja, prije svega na pitanje o primjerenosti metode metafizičkog istraživanja: treba li se metafizika oslanjati na premise koje izražavaju zdravorazumske intuicije ili pak ona mora polaziti od premisa utvrđenih empirijskim znanostima? Ako vrijedi ovo drugo, onda se čini da su četverodimenzionalisti na čvršćem tlu jer se za njihove tvrdnje obično smatra da se lakše mogu uskladiti s trenutno najboljim fizikalnim teorijama.<sup>34</sup> No stvari tu nipošto nisu jasne. U svakom slučaju, nipošto ne želim tvrditi da rješavanje svakog filozofskog problema zahtijeva prethodni odgovor na niz sličnih općenitijih pitanja; to bi značilo da svi moramo ili graditi starinske sustave ili se neprestano baviti i metafizikom. No područje

---

<sup>34</sup> Hales i Johnson (2007) tako smatraju da metafizičko istraživanje promjene ne može početi od naših intuicija o promjeni, nego samo od najboljeg suvremenog fizikalnog razumijevanja prostorvremena, te da odatle proizlazi da samo četverodimenzionalizam može dati zadovoljavajuće objašnjenje promjene.

metafizike naročito je osjetljivo; takvo je bilo u Parmenidovo doba a takvo je i danas.<sup>35</sup>

#### Literatura

- Armstrong, D. M. 1980. "Identity through time", u P. van Inwagen (ur.), *Time and Cause: Essays Presented to Richard Taylor*, Dordrecht, 67–78.
- Balashov, Y. 2010. *Persistence and Spacetime*, Oxford.
- Gilmore, C. 2008. "Persistence and location in relativistic spacetime", *Philosophy Compass* 3 (6), 1224–1254.
- Grgić, F. 2011. "David Lewis i njegovi svjetovi", u Lewis (2011/1986: VII–XLII).
- Hales, S. D. i T. A. Johnson 2007. "Time for change", *The Southern Journal of Philosophy* 45, 497–513.
- Haslanger, S. 2006/1989. "Persistence, change, and explanation", u Haslanger i Kurtz (2006: 159–185). Izvorno objavljeno u *Philosophical Studies* 56 (1989), 1–28.
- Haslanger, S. 2003. "Persistence through time", u Loux i Zimmerman (2003: 315–354).
- Haslanger, S. 1989. "Endurance and temporary intrinsics", *Analysis* 49, 119–125.
- Haslanger, S. i R. M. Kurtz (ur.). 2006. *Persistence: Contemporary Readings*, Cambridge, Mass. i London.
- Hawley, K. 2001. *How Things Persist*, Oxford.
- Heller, M. 1992. "Things change", *Philosophy and Phenomenological Research* 52, 695–704.
- Heller, M. 1990. *The Ontology of Physical Objects: Four-Dimensional Hunks of Matter*, Cambridge.
- Heller, M. 1984. "Temporal parts of four-dimensional objects", *Philosophical Studies* 46, 323–334.
- Hirsch, E. 2009. "Ontology and alternative languages", u D. Chalmers, D. Manley i R. Wasserman (ur.), *Metametaphysics: New Essays on the Foundations of Ontology*, Oxford, 231–259.
- Hofweber, T. 2009. "The meta-problem of change", *Noûs* 43, 286–314.
- Hudoletnjak Grgić, M. 1996. *Znanje i mijena: Parmenidova dva nauka*, Zagreb.
- Hudson, H. 2001. *A Materialist Metaphysics of the Human Person*, Ithaca.

---

<sup>35</sup> Mislim prije svega na problematičan odnos dvaju dijelova njegova spjeva; usp. Hudoletnjak Grgić (1996: naročito 133–138).

- Johnston, M. 2006/1987. "Is there a problem about persistence?", u Haslanger i Kurtz (2006: 241–266). Izvorno objavljeno u *Proceedings of the Aristotelian Society* supp. vol. 61 (1987), 107–135.
- Kurtz, R. M. 2006. "Introduction to *Persistence*: what's the problem?", u Haslanger i Kurtz (2006: 1–26).
- Lewis, D. 2011/1986. *O mnoštvu svjetova*, prev. F. Grgić, Zagreb. Izvorno objavljeno kao *On the Plurality of Worlds*, London, 1986.
- Lewis, D. 2002. "Tensing the copula", *Mind* 111, 1–13.
- Lewis, D. 1988. "Rearrangement of particles: reply to Lowe", *Analysis* 48, 65–72.
- Lombard, L. B. 1986. *Events: A Metaphysical Study*, London.
- Lombard, L. B. 1994. "The doctrine of temporal parts and the 'no-change' objection", *Philosophy and Phenomenological Research* 54, 365–372.
- Loux, M. J. i D. W. Zimmerman (ur.). 2003. *The Oxford Handbook of Metaphysics*, Oxford.
- McTaggart, J. McT. E. 2008/1927. "Time: an excerpt from *The Nature of Existence*", u van Inwagen i Zimmerman (2008: 116–124). Izvorno objavljeno u McTaggart, *The Nature of Existence II*, Cambridge, 1927.
- Mellor, D. H. 1998. *Real Time II*, London.
- Oderberg, D. S. 2004. "Temporal parts and the possibility of change", *Philosophy and Phenomenological Research* 69, 686–708.
- Quine, W. V. O. 2008/1950. "Identitet, ostenzija i hipostaza", prev. D. Pehar, u J. Zovko (ur.), *Klasici metafizike*, Zadar. Izvorno objavljeno kao "Identity, ostension, and hypostasis", *The Journal of Philosophy* 47 (1950), 621–633.
- Quine, W. V. O. 1999/1960. *Riječ i predmet*, prev. V. Božičević, Zagreb. Izvorno objavljeno kao *Word and Object*, Cambridge, Mass., 1960.
- Quine, W. V. O. 1985. "Events and reification", u E. LePore i B. McLaughlin (ur.), *Actions and Events: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, New York.
- Quine, W. V. O. 1970. *Philosophy of Logic*, 2. izd., Cambridge, Mass.
- Rea, M. 2003. "Four-dimensionalism", u Loux i Zimmerman (2003: 257–280).
- Rea, M. 1998. "Temporal parts unmotivated", *The Philosophical Review* 107, 225–260.
- Rychter, P. 2009. "There is no puzzle about change", *Dialectica* 63, 7–22.
- Sider, T. 2001. *Four-Dimensionalism: An Ontology of Persistence and Time*, Oxford.

- Simons, P. 1987. *Parts: A Study in Ontology*, Oxford.
- Taylor, R. 2006/1955. "Spatial and temporal analogies and the concept of identity", u Haslanger i Kurtz (2006: 35–50). Izvorno objavljeno u *Journal of Philosophy* 52 (1955), 599–612.
- Thomson, J. J. 2006/1983. "Parthood and identity across time", u Haslanger i Kurtz (2006: 139–158). Izvorno objavljeno u *Journal of Philosophy* 80 (1983), 201–220.
- van Inwagen, P. 2006/1990. "Four-dimensional objects", u Haslanger i Kurtz (2006: 221–232). Izvorno objavljeno u *Noûs* 24 (1990), 245–255.
- van Inwagen, P. 2000. "Temporal parts and identity across time", *The Monist* 83, 437–459.
- van Inwagen, P. i D. Zimmerman (ur.). 2008. *Metaphysics: The Big Questions*. 2. izd.
- Wasserman, R. 2006. "The problem of change", *Philosophy Compass* 1, 48–57.
- Zimmerman, D. W. 2006/1998. "Temporary intrinsics and presentism", u Haslanger i Kurtz (2006: 393–424). Izvorno objavljeno u van Inwagen i Zimmerman (2008: 206–220).